

**ΑΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η επίδραση της κρίσης στην οικονομική
κατάσταση των επιχειρήσεων στον κλάδο
τροφίμων και ποτών**

**ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ:
Αγγελοπούλου Ιωάννα 8142
Κουλίδου Μαρία 8117**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ
Καλαντώνης Πέτρος
Καθηγητής**

ΑΘΗΝΑ, 2017

Περίληψη

Στην εργασία αυτή επιχειρούμε την αποτύπωση της επίδρασης της κρίσης στην οικονομική κατάσταση των επιχειρήσεων στον κλάδο τροφίμων και ποτών, στην Ελλάδα.

Η βιομηχανία τροφίμων και ποτών στην Ελλάδα κατέχει σήμερα κυρίαρχη θέση όσον αφορά στον τομέα της Ελληνικής μεταποίησης, συμβάλλοντας με υψηλά ποσοστά σε όλα τα κύρια μεγέθη της όπως είναι οι πωλήσεις, τα κέρδη, το προσωπικό, η προστιθέμενη αξία, αποτελώντας μια από τις βασικές πηγές της Ελληνικής Οικονομίας.

Η βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών της Ελλάδας εξακολουθεί να διατηρεί, κατά τη διάρκεια της δύσκολης οικονομικά περιόδου, το θεμελιώδη ρόλο της στην ελληνική οικονομία και την ελληνική μεταποιητική βιομηχανία, διαθέτοντας όλες τις προϋποθέσεις για να παραμείνει βασική πηγή ανάπτυξης.

Τα σημαντικότερα ζητήματα αναφορικά με το ρόλο που έχει η εγχώρια βιομηχανία τροφίμων και ποτών, συνεχίζουν να κινούνται γύρω από την κατεύθυνση των εξαγωγών, της ελληνικής ποιότητας του προϊόντος, της ταυτότητας προϊόντος, καθώς και την οργανωμένη προώθηση των ελληνικών τροφίμων.

Abstract

In this paper we attempt to capture the impact of the crisis on the financial situation of enterprises in the food and beverage industry in Greece.

The food and beverage industry in Greece currently holds a dominant position in the Greek manufacturing sector, contributing with high rates to all its main sizes, such as sales, profits, staff, added value, being one of the main sources Of the Greek Economy. Greek food and drink companies continue to face significant problems that hinder their further competitiveness.

The Food and Drink Industry of Greece continues to maintain its fundamental role in the Greek economy and the Greek manufacturing industry during the difficult economic period, having all the prerequisites to remain a key source of growth.

The most important issues regarding the role of the domestic food and beverage industry continue to move around the direction of exports, Greek product quality, product identity, and organized promotion of Greek food.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	2
Abstract	2
Εισαγωγή.....	5
Ορισμοί βασικών εννοιών.....	6
Κεφάλαιο 1	13
Ιστορική Αναδρομή	13
1.1. Οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970.....	13
1.2. Η «Μαύρη Δευτέρα» του 1987.....	14
1.3.Η κρίση στις ασιατικές αγορές του 1997	15
1.4.Η «φούσκα» των μετοχών υψηλής τεχνολογίας του 2000	16
1.5.Η κρίση των subprimes του 2007	16
Κεφάλαιο 2	18
Η Χρηματοοικονομική Κρίση στην Ελλάδα	18
2.1.Εισαγωγικά.....	18
2.2. Οι εξωτερικοί παράγοντες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.....	18
2.3. Οι εσωτερικοί παράγοντες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα	19
2.4.Οι συνέπειες της Ελληνικής οικονομικής κρίσης	20
2.5.Οι συνέπειες από το υψηλό χρέος της Ελλάδας.....	22
2.6.Οι βασικές αιτίες για την χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα των Ελληνικών επιχειρήσεων	25
Κεφάλαιο 3	36
Μελέτη του κλάδου ποτών και τροφίμων	36
3.1.Η σημασία του κλάδου με βάση διαρθρωτικά στοιχεία.....	36

3.2.Η Ελληνική βιομηχανία ποτών και τροφίμων	38
3.3.Χρηματοοικονομικά στοιχεία	39
3.4.Οι Επενδύσεις στην Ελληνική Βιομηχανία Ποτών και Τροφίμων	43
3.5.Οι Τιμές στην Ελληνική Βιομηχανία Ποτών και Τροφίμων.....	44
3.6.Εγχώριες προκλήσεις και προβλήματα.....	45
3.7.Η Απασχόληση στην Ελληνική Βιομηχανία Ποτών και Τροφίμων.....	46
3.8.Ευκαιρίες και αναπτυξιακές τάσεις.....	47
3.9.Βασικά χαρακτηριστικά του κλάδου.....	51
3.10.Ο εξαγωγικός τομέας του κλάδου κατά την περίοδο της κρίσης.....	52
3.11. Προορισμός εξαγωγών	54
Κεφάλαιο 4	58
Συμπεράσματα	58
4.1.Συμπεράσματα για την ελληνική βιομηχανία ποτών και τροφίμων.....	58
4.2.Διαφορές μεταξύ της ελληνικής και ευρωπαϊκής βιομηχανίας ποτών και τροφίμων	62
4.3.Οι ευκαιρίες που αντιμετωπίζει ο κλάδος ποτών και τροφίμων	63
4.4.Οι υποκλάδοι της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων.....	64
4.5.Η επιχειρηματική πραγματικότητα	66
4.6.Το Εμπορικό Ισοζύγιο	66
4.7.Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο κλάδος.....	68
4.7.1. Το κόστος	68
4.7.2.Η Καινοτομία.....	69
4.7.3.Το Ηλεκτρονικό Επιχειρείν (e-business).....	69
4.7.4.Η Ποιότητα και η ασφάλεια των προϊόντων.....	70
4.8. Οι νέες τάσεις στη βιομηχανία τροφίμων και ποτών	70
Βιβλιογραφία	73

Εισαγωγή

Η βιομηχανία τροφίμων και ποτών της Ελλάδας κατέχει στις μέρες μας κυρίαρχη θέση όσον αφορά στον τομέα της Ελληνικής μεταποίησης, συμβάλλοντας με υψηλά ποσοστά σε όλα τα κύρια μεγέθη της όπως είναι οι πωλήσεις, τα κέρδη, το προσωπικό, η προστιθέμενη αξία, αποτελώντας συνάμα μια από τις ενεργές εστίες της Ελληνικής Οικονομίας. Παρ' όλη τη σημασία τους για την οικονομία και τα σημαντικά βήματα προόδου στα οποία έχουν προχωρήσει οι ελληνικές επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα που συνιστούν εμπόδια στην περαιτέρω αύξηση της ανταγωνιστικότητας τους.

Οι επιχειρήσεις που απασχολούνται στον κλάδο τροφίμων και ποτών έχουν κυρίαρχη θέση στην Ελληνική μεταποίηση παρουσιάζοντας υψηλή συμβολή σε όλα τα βασικά της μεγέθη. Ταυτόχρονα οι επιχειρήσεις αυτές αποτελούν σημαντικό παράγοντα της Ελληνικής Οικονομίας καθότι αφενός τροφοδοτούνται με πρώτες ύλες από τον αγροτικό τομέα, αφετέρου προσφέρουν στους καταναλωτές άμεσα είδη πρώτης ανάγκης.

Η βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών της Ελλάδας εξακολουθεί να διατηρεί, κατά τη διάρκεια της δύσκολης οικονομικά περιόδου, το θεμελιώδη ρόλο της στην ελληνική οικονομία και την ελληνική μεταποιητική βιομηχανία, διαθέτοντας όλες τις προϋποθέσεις για να παραμείνει βασικός μοχλός ανάπτυξης της χώρας.

Τα σημαντικότερα ζητήματα αναφορικά με το ρόλο που έχει η εγχώρια βιομηχανία τροφίμων και ποτών ως εφαλτηρίου αναπτυξιακής τροχιάς, συνεχίζουν να κινούνται γύρω από την κατεύθυνση των εξαγωγών, της ελληνικής ποιότητας του προϊόντος, της ταυτότητας προϊόντος, καθώς και την οργανωμένη προώθηση των ελληνικών τροφίμων.

Οι δραστηριότητες για τη δημιουργία της προστιθέμενης αξίας και η παράλληλες προσπάθειες για την ενίσχυση της εξωστρέφειας του κλάδου εναπόκεινται σε μεγάλο βαθμό και στην προώθηση και προβολή του ελληνικού προϊόντος, μέσα και από τα δίκτυα διανομής των προϊόντων τα οποία είναι κατάλληλα σχεδιασμένα και στηρίζονται στην ποιότητα και τη διαφοροποίηση και στην προώθηση του προτύπου της ελληνικής και μεσογειακής κουζίνας και προτύπου διατροφής, τόσο εγχώρια, όσο και στο

εξωτερικό. Η σύνδεση με τον τριτογενή τομέα υπηρεσιών στα εστιατόρια, τα ξενοδοχεία και εν γένει τον τουρισμό, η συνέργια δηλαδή του πρώτου και του τρίτου πυλώνα της ελληνικής οικονομίας, αποτελεί ένα επιπλέον μέσο για την ανάδειξη των ελληνικών προϊόντων, προσθέτοντας αξία και εξαγωγική δυναμική στον κλάδο.

Ορισμοί βασικών εννοιών

- **Ορισμός της οικονομικής κρίσης**

Η έννοια του όρου «οικονομική κρίση» αποδίδεται ως το φαινόμενο εκείνο κατά το οποίο μια οικονομία χαρακτηρίζεται από μια διαρκή και αισθητή μείωση της οικονομικής της δραστηριότητας, ήτοι των διαφόρων μακροοικονομικών μεγεθών της οικονομίας όπως η απασχόληση, το εθνικό προϊόν, οι τιμές, οι επενδύσεις κλπ.

Βέβαια, η έννοια του όρου έχει αποδοθεί ποικιλοτρόπως και κατά συνέπεια υπάρχουν πολλοί παρόμοιοι ορισμοί. Σύμφωνα με τους Rosenthal, Charles και Hart η κρίση είναι «μία σοβαρή απειλή κατά της υφιστάμενης δομής, των θεμελιωδών αρχών και κανόνων του κοινωνικού συστήματος, η οποία επιβάλλει τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων εντός περιορισμένου χρόνου και υπό συνθήκες αβεβαιότητας» (Rosenthal, Charles & Hart, 1989)

Κατά τον Sharpe, η κρίση είναι μια χρονική περίοδος κατά την οποία υπάρχει μεγάλη πτωτική κίνηση στην αγορά (Sharpe, 1963), ενώ σύμφωνα με έναν άλλο ορισμό «η οικονομική κρίση προκύπτει από την διατάραξη της οικονομικής ισορροπίας και την εξασθένηση όλων των οικονομικών παραγόντων εξαιτίας ξαφνικών και απροσδόκητων γεγονότων που εμφανίζονται λόγω τοπικών ή παγκόσμιων αιτιών όπως τα οικονομικά και διοικητικά προβλήματα, η διαφθορά, η διατάραξη του φορολογικού συστήματος, τα προβλήματα πληρωμής του εξωτερικού χρέους, η αδυναμία εισαγωγής αρκετού εξωτερικού κεφαλαίου, προβλήματα ανεργίας ή ακόμα και φυσικές καταστροφές» (Erol, Arak, Atmaca & Oztiirk, 2011)

- **Χαρακτηριστικά της οικονομικής κρίσης**

Κάθε κρίση μπορεί να προκύπτει από διαφορετικά αίτια, να επηρεάζεται από διαφορετικούς παράγοντες, να εμφανίζεται με διαφορετική μορφή και να εκδηλώνεται σε

διαφορετική έκταση και ένταση, ωστόσο όλες οι κρίσεις που έχουν ξεσπάσει κατά καιρούς χαρακτηρίζονται από:

- Έντονο αίσθημα αβεβαιότητας, κινδύνου και ανασφάλειας,
- Απότομες και ραγδαίες μεταβολές των συνθηκών της αγοράς,
- Αλματώδεις διαταραχές του ρυθμού και της συνήθους λειτουργίας της κοινωνίας,
- συνεχή προβολή και έντονη κριτική τόσο από τα τοπικά όσο και από τα διεθνή Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να πληγεί σημαντικά η δημόσια εικόνα της χώρας που βιώνει την οικονομική κρίση.

• **Στάδια της οικονομικής κρίσης**

Η κρίση αποτελεί μία από τις φάσεις του οικονομικού κύκλου. Ως «οικονομικοί κύκλοι ή οικονομικές διακυμάνσεις» ονομάζονται οι μεταβολές που παρουσιάζει η οικονομική δραστηριότητα δηλαδή τα διάφορα στοιχεία που συνθέτουν μια οικονομία (παραγωγή, εισόδημα, απασχόληση κλπ.).

Ο συνήθης κύκλος ζωής μιας κρίσης, περιλαμβάνει τα εξής στάδια (Σφακιανάκης, 1998):

1. Το στάδιο διαμόρφωσης της κατάστασης ή αλλιώς το στάδιο πρόδρομων συμπτωμάτων είναι εκείνο το στάδιο κατά το οποίο εμφανίζεται ένα πλήθος συμπτωμάτων που προειδοποιούν για την επερχόμενη κρίση.
2. Το στάδιο εκδήλωσης - κορύφωσης της κρίσης είναι το στάδιο κατά το οποίο εκδηλώνονται τα χαρακτηριστικά της οικονομικής κρίσης.
3. Το στάδιο των επιπτώσεων είναι το στάδιο κατά το οποίο οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης είναι εμφανείς και πλήττουν την οικονομία στο σύνολό της..
4. Τέλος, το στάδιο επίλυσης - ομαλοποίησης είναι το στάδιο κατά το οποίο η οικονομία ανακτά ξανά τους κανονικούς της ρυθμούς.

• **Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης**

Οι επιπτώσεις από την εμφάνιση μιας οικονομικής κρίσης μπορεί να είναι καταστροφικές τόσο για μια αναπτυσσόμενη όσο και για μια αναπτυγμένη χώρα. Γενικότερα, μια οικονομική κρίση μπορεί να προκαλέσει μεταξύ άλλων και τα εξής:

- πρόβλημα ρευστότητας τόσο στις τράπεζες, όσο και στις επιχειρήσεις,
- μείωση ή δυσκολία παροχής δανείων,
- απότομη μείωση του κύκλου εργασιών και του τζίρου των επιχειρήσεων,
- άμεσες και μαζικές απολύσεις εργαζομένων,
- υψηλός δείκτης ανεργίας,
- απότομη μείωση της παραγωγής,
- άμεση μείωση κατανάλωσης προϊόντων,
- χρεοκοπία επιχειρήσεων
- χαμηλά δημόσια έσοδα και αύξηση δημόσιου ελλείμματος,

• Διεθνής οικονομική κρίση

Η σύγχρονη χρηματοπιστωτική κρίση ξεκίνησε από την αμερικανική οικονομία. Μετά την κατάρρευση της επενδυτικής εταιρείας Lehman Brothers στις 15 Σεπτεμβρίου 2008, το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα εισήλθε σε μια φάση οξείας αποσταθεροποίησης, κακής λειτουργίας των πιστωτικών αγορών, πρωτοφανούς υποτίμησης της αξίας των περιουσιακών στοιχείων, γενικευμένης αποστροφής στην ανάληψη κινδύνου και απειλής της σταθερότητας του τραπεζικού τομέα. Η κρίση πέρασε γρήγορα στην πραγματική οικονομία των Ηνωμένων Πολιτειών και του υπόλοιπου κόσμου και επηρέασε το εμπόριο, τις επενδύσεις, την κατανάλωση, τις θέσεις εργασίας και το βιοτικό επίπεδο.

Πολλά τα αίτια της εμφάνισης και ανάπτυξης της διεθνούς οικονομικής κρίσης αλλά ο συνδυασμός τους αποδείχτηκε καυστικός.

Μεταξύ των κυριότερων αίτιων ήταν τα εξής:

- οι διεθνείς ανισορροπίες σε σχέση με το ισοζύγιο αποταμίευσης και επένδυσης,
- η (φούσκα) των τιμών των ακινήτων στις ΗΠΑ,
- η ραγδαία αύξηση των δανείων χαμηλής εξασφάλισης που συνέβαλαν στην αύξηση των τιμών των κατοικιών,
- η υψηλή μόχλευση χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και νοικοκυριών,
- οι υπέρογκες αμοιβές των στελεχών στον χρηματοπιστωτικό τομέα,

Η διεθνής κρίση οδήγησε σε άνοδο των επιτοκίων, σε ραγδαία άνοδο των τιμών του πετρελαίου και σε ανεξέλεγκτη άνοδο των τιμών των τροφίμων από τα μέσα του 2007 και εντάθηκε ιδιαίτερα κατά το πρώτο τρίμηνο του 2008, με αποτέλεσμα την έξαρση των πληθωριστικών πιέσεων και την επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας και ειδικότερα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ΗΠΑ.

• Η κρίση στην Ελλάδα

Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση δεν άργησε να πλήξει και την ελληνική οικονομία. Ωστόσο, η διεθνής αυτή κρίση δεν μπορεί να αποτελέσει άλλοθι για τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν σαφώς αναποτελεσματική.

Αυτό που πραγματικά συνέβη με αφορμή την διεθνή κρίση ήταν να έρθουν στην επιφάνεια οι χρόνιες δομικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας και να φανερωθεί η υπερχρέωση του ελληνικού Δημοσίου καθώς και η αδυναμία ελέγχου του διογκούμενου χρέους. Η αξιοπιστία της Ελλάδας στις διεθνείς αγορές κεφαλαίου κλονίστηκε. Οι ιδιωτικές και δημόσιες επενδύσεις περιορίστηκαν σημαντικά. Ο υπερδανεισμός και η υπερκατανάλωση του δημοσίου τροφοδότησε την υπερκατανάλωση του ιδιωτικού τομέα, συντηρώντας σημαντικά ελλείμματα στην ανταγωνιστικότητα και στην παραγωγικότητα. Το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ διογκώθηκε σημαντικά και το κράτος επαφίεται πλέον σε έκτακτες δανειακές εισφορές από επίσημους φορείς για να χρηματοδοτήσει τις κοινωνικές δαπάνες, τους μισθούς και το δημοσιονομικό έλλειμμα. Έτσι, η χώρα αναγκάστηκε να προσφύγει στο ΔΝΤ, στην ΕΚΤ και στην ΕΕ για να μην οδηγηθεί σε στάση πληρωμών και υιοθέτησε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής.

Βέβαια, πέρα από την κρίση ελλείμματος και χρέους, η χώρα αντιμετωπίζει προκλήσεις ως προς την ανταγωνιστικότητά της και την προοπτική απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού της. Υπολείπεται των ευρωπαϊκών της εταίρων σε κρίσιμα μεγέθη, όπως οι άμεσες ξένες επενδύσεις, η παραγωγικότητα εργασίας και ο βαθμός συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό. Η ελληνική οικονομία αδυνατεί να προσφέρει ευκαιρίες απασχόλησης, ιδιαίτερα στους νέους και στις γυναίκες και πάσχει από χαμηλό ποσοστό κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, γεγονός που δυσχεραίνει την εύρεση εργασίας για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά. Με την πάροδο του

χρόνου, η ύφεση μετατρέπεται ραγδαία σε κρίση απασχόλησης, με το επίσημο ποσοστό ανεργίας να πλησιάζει το 17%.

Οι βασικές παθογένειες της ελληνικής οικονομίας που εμποδίζουν την παραγωγικότητα και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας είναι οι εξής:

- η δομή της οικονομίας είναι τέτοια που αποθαρρύνει τις επενδύσεις και τη δημιουργία οικονομιών κλίμακας,
- ο ευρύτερος δημόσιος τομέας είναι μεγάλος και μη αποδοτικός,
- η δομή και οι όροι της αγοράς εργασίας περιορίζουν την ευελιξία και την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού,
- το νομικό και δικαστικό σύστημα είναι δύσβατο και αποθαρρύνει τις επενδύσεις και,
- η παραοικονομία είναι πολύ εκτεταμένη (McKinsey & Company 2011 σελ. 17-18).

Η παγκόσμια αλλά και η ελληνική κρίση κατέστησε σαφές ότι το προϋπάρχον ελληνικό μοντέλο ανάπτυξης υπέφερε από δομικά μειονεκτήματα τα οποία η χώρα έπρεπε να αντιμετωπίσει προκειμένου να ανακάμψει η ελληνική οικονομία. Σήμερα ωστόσο είναι επιτακτική η ανάγκη υιοθέτησης δράσεων που θα οδηγήσουν τη χώρα σταδιακά από την ύφεση και τη λιτότητα, σε μια βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη.

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση προκάλεσε σοβαρή επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομικής ανάπτυξης. Η επιβράδυνση αυτή συνεπάγεται τη μείωση της ζήτησης των αγαθών, των υπηρεσιών και των βιομηχανικών προϊόντων. Εκ των πραγμάτων, οι επιχειρήσεις δέχονται έντονες πιέσεις να προσαρμοστούν σε αυτές τις συνθήκες. Συχνά αναγκάζονται να μειώσουν το κόστος, να επανεξετάσουν την εταιρική τους στρατηγική, τις επενδύσεις καθώς και να προχωρήσουν σε αναδιάρθρωση των δραστηριοτήτων τους (Ulrich, Rogovsky & Lamotte, 2009). Οι συνέπειες από τις τρέχουσες προσπάθειες για την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων είναι τεράστιες. Πολλές εταιρείες έχουν σταματήσει τις προσλήψεις και πολλές είναι εκείνες που απολύουν σημαντικό αριθμό εργαζομένων. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση άλλαξε δραματικά τις συνθήκες της αγοράς στην οποία λειτουργούν οι επιχειρήσεις. Η κρίση απειλεί τη ζωή της επιχείρησης καθώς και τις συνεχείς δραστηριότητές της και καταστρέφει την παραγωγική της δυναμικότητα (Vergiliel Tiiz, 2004). Μάλιστα, η επίδραση της κρίσης ήταν εκτεταμένη ανεξάρτητα

από τον κλάδο, το μέγεθος των επιχειρήσεων ή την τοποθεσία στην οποία βρίσκονταν. Ειδικότερα, η κρίση που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις μπορεί να οριστεί ως η «απροσδόκητη και απρόβλεπτη ένταση που απαιτεί γρήγορη αντίδραση και απειλεί τις υπάρχουσες αξίες, τους στόχους και τις υποθέσεις του οργανισμού, καθιστώντας τις μεθόδους πρόληψης και προσαρμογής, ανεπαρκείς» (Ozdevecioglu, 2002).

Σε αυτό λοιπόν το ταραχώδες οικονομικό περιβάλλον της κρίσης, οι επιχειρήσεις έρχονται αντιμέτωπες με την επιτακτική ανάγκη λήψης μέτρων προκειμένου να επιβιώσουν. Σε γενικές γραμμές τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις την περίοδο της κρίσης συνδέονται με τη μείωση των πωλήσεων, με την αγορά πρώτων υλών, με την είσπραξη των απαιτήσεων, με την περιορισμένη δυνατότητα δανεισμού κλπ. Οι επιχειρήσεις που δρουν αποφασιστικά και με στρατηγικό τρόπο και ανταποκρίνονται νωρίς στην κρίση συνήθως τα πηγαίνουν καλύτερα από εκείνες που πάσχουν από παράλυση ή αντιδρούν πανικοβλημένες (Branstad, Jackson & Banerji, 2009). Μάλιστα, το πόσο γρήγορα και αποτελεσματικά ανταποκρίνεται μια επιχείρηση στην κρίση, επηρεάζει τη φήμη της, την αξιοπιστία της, την ακεραιότητα των δραστηριοτήτων της και την επίδοσή της στην αγορά (Calloway & Keen, 1996).

Όπως υποστηρίζεται από την βιβλιογραφία, σπάνια μια κρίση εμφανίζεται χωρίς να έχουν προηγηθεί προειδοποιητικά σημάδια. Σύμφωνα με τους Calloway και Keen, η έγκαιρη ανίχνευση των προειδοποιητικών ενδείξεων και η προετοιμασία ή η πρόληψη είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν την στρατηγική αντιμετώπισης που θα εφαρμόσει τελικά μια επιχείρηση. Η ανίχνευση των προειδοποιητικών ενδείξεων απαιτεί γνώση της κρίσης που είναι πιθανόν να συμβεί καθώς και συνειδητές προσπάθειες για την αποκάλυψη κρυφών ενδείξεων, ενώ ο στόχος της προετοιμασίας / πρόληψης είναι να χειριστούν αποτελεσματικά οι υπάρχουσες κρίσεις και να αποφευχθεί μια καινούργια (Calloway & Keen, 1996).

Σύμφωνα με την διεθνή αρθρογραφία, η κρίση είχε προβλεφθεί ευρέως από τις αγορές χωρίς όμως να προβλεφθεί η ένταση και ο βαθμός με τον οποίο εξαπλώθηκε (Togni, Cubico & Favretto, 2010). Οι περισσότερες επιχειρήσεις είχαν λιγότερο ή περισσότερο χρόνο να προετοιμαστούν. Επιπλέον, οι επιχειρηματίες και τα στελέχη των επιχειρήσεων είχαν αντιμετωπίσει ήδη διαφόρων ειδών κρίσεις τα προηγούμενα χρόνια και συνεπώς είχαν ήδη θέσει σε εφαρμογή και είχαν εδραιώσει τη στρατηγική τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν δύσκολες οικονομικές συγκυρίες.

Επειδή η κρίση δεν είναι ποτέ μακριά από τις επιχειρήσεις, αρκετές από αυτές προετοιμάζουν κάποιο σχέδιο σε περίπτωση που έρθουν αντιμέτωπες με καταστάσεις υψηλής αβεβαιότητας. Όμως δεν είναι όλες οι επιχειρήσεις καλά προετοιμασμένες για να αντιμετωπίσουν μια τέτοια κατάσταση. Σχετική έρευνα (Penn, Schoen & Berland, 2009) υπέδειξε ότι το 53% των επιχειρήσεων έχουν σχέδιο κρίσης αν και αρκετά από αυτά αποδείχθηκαν ανεπαρκή. Ωστόσο οι επιχειρήσεις χωρίς κανένα σχέδιο κρίσης αναμένεται να χτυπηθούν σκληρότερα αναφορικά με την απώλεια εσόδων και τις απολύσεις σε σχέση με εκείνες που είναι καλύτερα προετοιμασμένες. Οι επιχειρήσεις με σχέδιο κρίσης αντιδρούν άμεσα και έτσι αναμένεται να ανακάμψουν γρηγορότερα, αποκτώντας πλεονέκτημα έναντι του ανταγωνισμού. Βέβαια οι επιχειρήσεις με σχέδιο κρίσης είναι κατά κύριο οι μεγάλες επιχειρήσεις και όχι οι μικρομεσαίες. Γενικότερα οι επιχειρήσεις με σχέδιο κρίσης, είναι πιο πιθανόν να δουν θετικές επιπτώσεις να προέρχονται από αυτό, τη στιγμή που οι επιχειρήσεις χωρίς σχέδιο νιώθουν περισσότερο εκτεθειμένες. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι όσο καλύτερα προετοιμασμένη είναι μια επιχείρηση, τόσο καλύτερα αντιμετωπίζει την κρίση.

Κεφάλαιο 1

Ιστορική Αναδρομή

1.1. Οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970

Μετά τον Β παγκόσμιο πόλεμο οι περισσότερες οικονομίες επένδυσαν στη μακρύτερη περίοδο ανάπτυξης στην ιστορία των κοινωνιών της αγοράς. Από το 1950 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 70 οι οικονομίες αναπτύσσονταν με χαμηλά ποσοστά ανεργίας και πληθωρισμού.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 70 έκαναν την εμφάνισή τους δύο πετρελαϊκές κρίσεις. Αυτές έφεραν στο προσκήνιο το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού, δηλαδή τη συνύπαρξη πληθωρισμού και αυξημένης ανεργίας. Ως επίσημη ημερομηνία έναρξης της πρώτης κρίσης καταγράφεται η 17η Οκτωβρίου του 1973, όταν τα μέλη του ΟΑΡΕC (Οργανισμού Αραβικών Χωρών - Εξαγωγέων Πετρελαίου Οργανισμού Αραβικών Πετρελαιοπαραγωγών Κρατών) ανακοίνωσαν ότι δεν θα προμήθευαν πλέον με πετρέλαιο τις χώρες που υποστήριζαν το Ισραήλ στη διαμάχη του με τη Συρία και την Αίγυπτο. Σε αυτές τις χώρες συμπεριλαμβάνονταν οι ΗΠΑ, οι σύμμαχοι τους στη Δυτική Ευρώπη και η Ιαπωνία.

Παράλληλα, τα μέλη του ΟΡΕC (Οργανισμός Πετρελαιοπαραγωγών χωρών) συμφώνησαν να εκμεταλλευτούν την επιρροή τους στο μηχανισμό καθορισμού της τιμής του πετρελαίου, έτσι ώστε να αυξηθεί η τιμή του παγκοσμίως. Έτσι, η εξάρτηση του βιομηχανοποιημένου κόσμου από το αργό πετρέλαιο και ο κυρίαρχος ρόλος του ΟΡΕC ως παγκόσμιου προμηθευτή, οδήγησαν σε δραματικά πληθωριστικές αυξήσεις τιμών, ενώ ήταν κατασταλτικές για την οικονομική δραστηριότητα.

Παρόλα αυτά, οι στοχευμένες χώρες ανταποκρίθηκαν βρίσκοντας νέες πρωτοβουλίες για να περιορίσουν την εξάρτηση τους από τις παραπάνω χώρες. Παρά τις προσπάθειες των αραβικών κρατών να καταδείξουν την ενεργειακή εξάρτηση της Δύσης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τελικά διαπραγματεύονταν διπλωματικά οφέλη για την ολοένα και αυξανόμενη εξάρτηση από τη Δύση για οικονομική και στρατιωτική ασφάλεια. Η έντονη αντίδραση από τις ΗΠΑ, τη Δυτική Ευρώπη, την Ιαπωνία και τη Σοβιετική Ένωση, καθώς και η εισροή νέου πετρελαϊκού πλούτου, είχαν επικίνδυνες συνέπειες για τα

αραβικά κράτη κατά τα έτη μετά το 1973 και το εμπάργκο του OPEC. Οι υψηλές τιμές του πετρελαίου άνοιξαν νέους δρόμους προς αναζήτηση ενέργειας, φτάνοντας μέχρι την Αλάσκα, τη Βόρειο Θάλασσα, την Κασπία Θάλασσα και τον Καύκασο.

Έξι χρόνια μετά, το 1979, ακολούθησε η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση. Έκανε την εμφάνισή της στις ΗΠΑ, στον απόηχο της ιρανικής επανάστασης. Μετά την πολιτική κρίση και τον Ayatollah Khomeini να ανακτά τον έλεγχο του Ιράν, οι διαμαρτυρίες γκρέμισαν τον πετρελαϊκό τομέα του Ιράν. Παρόλο που το νέο καθεστώς επανέλαβε τις εξαγωγές πετρελαίου, ήταν ασυνεπείς και λιγότερες οδηγώντας τις τιμές να εκτοξευθούν στα ύψη.

Οι χώρες του OPEC για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση, αύξησαν την παραγωγή τους και η συνολική απώλεια έφτασε στο 4%. Ωστόσο, επικράτησε ένας διαδεδομένος πανικός που ανέβασε την τιμή πολύ περισσότερο από όσο θα αναμενόταν. Μετά το 1980 οι τιμές του πετρελαίου έπεφταν για έξι συνεχόμενα έτη και κορυφώθηκαν το 1986 με μία πτώση 46%. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της μειωμένης ζήτησης και της υπερβολικής παραγωγής, οδηγώντας τον OPEC στο να χάσει την ενότητα του. Εξαγωγείς πετρελαίου, όπως το Μεξικό, η Νιγηρία και η Βενεζουέλα επεκτάθηκαν σημαντικά, ενώ οι ΗΠΑ και η Ευρώπη πήραν περισσότερο πετρέλαιο από το Prudhoe Bay και τη Βόρειο θάλασσα.

1.2. Η «Μαύρη Δευτέρα» του 1987

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και σχεδόν μία δεκαετία μετά την τελευταία κρίση παρατηρήθηκε μία σημαντική οικονομική ανάκαμψη. Οι οικονομίες αναπτύχθηκαν και πάλι, ο πληθωρισμός υποχώρησε και τα χρηματιστήρια έζησαν μεγάλες δόξες. Η ταχύτατη πτώση των μετοχών που ακολούθησε, τον Οκτώβριο του '87, έφερε μνήμες από τον Οκτώβριο του '29. Τη Δευτέρα 19 Οκτωβρίου του 1987 ο δείκτης Dow Jones έχασε το 22% της αξίας του μέσα σε λίγες ώρες, δίνοντας το έναυσμα για ένα μαζικό ξεπούλημα μετοχών στην Ευρώπη και την Ιαπωνία.

Τα αίτια της κρίσης προκύπτει ότι ήταν οικονομικοπολιτικά. Τα στοιχεία για το εμπορικό έλλειμμα των ΗΠΑ το Σεπτέμβριο ήταν δυσμενή. Παράλληλα, οι εξελίξεις στο πολιτικό σκηνικό ήταν αρνητικές, καθώς ο πρόεδρος Reagan δεν ήταν σε θέση, για λόγους υγείας, να ελέγχει την κατάσταση στις ΗΠΑ και η κρίση στον Περσικό Κόλπο κλιμακωνόταν.

Όσον αφορά στο Χρηματιστήριο Αθηνών παρατηρήθηκε πρωτοφανής πτώση των τιμών των μετοχών, ενώ έμεινε κλειστό από τις 20 Οκτωβρίου έως τις 23 Οκτωβρίου του 1987. Ωστόσο, ακόμα και όταν άνοιξε, η πτώση εξακολούθησε να είναι σημαντική και η προσφορά καταγιστική. Η απογοήτευση ήταν διάχυτη στους επενδυτές. Ο τότε πρωθυπουργός, Ανδρέας Παπανδρέου, κατηγορούσε τις ΗΠΑ για την κρίση και στη Βουλή οι κατηγορίες εκτοξεύονταν κατά πάντων.

Βέβαια, αυτή τη φορά ο αντίκτυπος της κρίσης δεν ήταν τόσο δραματικός όσο το 1929. Η αμερικανική οικονομία ήταν πλέον πιο ισχυρή και ανθεκτική σε τέτοιου είδους «χτυπήματα». Επιπλέον, η επέμβαση της κυβέρνησης και της κεντρικής τράπεζας των ΗΠΑ, με τη διάθεση μεγάλων ποσοτήτων ρευστού στην αγορά, υπήρξε καθοριστική. Με αυτόν τον τρόπο επωφελήθηκαν οι τράπεζες, μείωσαν τα επιτόκια και έδωσαν σημαντικά δάνεια στις μεγαλύτερες εισηγμένες επιχειρήσεις. Παρόλα αυτά, θεωρείται ότι η εν λόγω κρίση σήμανε τη νέα μείωση της οικονομικής δραστηριότητας που παρατηρήθηκε την περίοδο 1989- 1992 στην παγκόσμια οικονομία.

1.3.Η κρίση στις ασιατικές αγορές του 1997

Μέχρι το 1997 χώρες της Ασίας, όπως η Ταϊλάνδη, η Μαλαισία, οι Φιλιππίνες και η Ινδονησία γνώριζαν μια ραγδαία ανάπτυξη. Οι επενδύσεις που προσέλκυαν έφταναν στο ήμισυ των συνολικών επενδύσεων σε αναπτυσσόμενες χώρες. Ιαπωνικές τράπεζες και αμερικανικοί οργανισμοί επένδυσαν σε αυτές, χωρίς να ανησυχούν για τα κέρδη τους, καθώς τα τοπικά νομίσματα ήταν προσκολλημένα στο δολάριο.

Ωστόσο, ο ξέφρενος ρυθμός των επενδύσεων και τα ελλείμματα στον προϋπολογισμό των ασιατικών χωρών είχαν ως αποτέλεσμα να μην μπορούν να συγκρατήσουν τη συναλλαγματική ισοτιμία με το δολάριο. Με την εγκατάλειψη της εν λόγω ισοτιμίας ακολούθησε ραγδαία πτώση στα χρηματιστήρια και στις τιμές των οικοδομικών επιχειρήσεων που ανθούσαν μέχρι τότε. Ενδεικτικό είναι ότι το χρηματιστήριο του Χονγκ Κονγκ σημείωσε πτώση 64% κατά την περίοδο 1997-1998.

Οι επιπτώσεις της κρίσης παρέμειναν μέχρι και το 1998. Στις Φιλιππίνες η ανάπτυξη άγγιξε το μηδέν. Μόνο η Σιγκαπούρη και η Ταϊβάν απέφυγαν τις σοβαρές συνέπειες της κρίσης, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η κρίση δεν τις άγγιξε. Ωστόσο, μέχρι το 1999 τα σημάδια ανάκαμψης στις οικονομίες της Ασίας άρχισαν να γίνονται εμφανή.

1.4. Η «φούσκα» των μετοχών υψηλής τεχνολογίας του 2000

Στα τέλη της δεκαετίας του '90, οι εταιρείες του internet βρέθηκαν στο απόγειο τους. Η τάση για επένδυση σε μετοχές υψηλής τεχνολογίας ήταν γενικευμένη. Το φαινόμενο κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 2000, όταν η AOL εξαγόρασε με το αστρονομικό ποσό των 200 δισ. δολαρίων τον όμιλο Time Warner. Το Μάρτιο του 2000 ο δείκτης μετοχών υψηλής τεχνολογίας Nasdaq έφτασε το ιστορικό του υψηλό άνω των 5.000 μονάδων. Η φούσκα έσκασε, με το δείκτη Nasdaq να χάνει μέχρι τον Οκτώβριο του 2002 το 78% της αξίας του.

Ως κύρια αίτια αυτής της πτώσης θεωρούνται οι υπερτιμημένες μετοχές των εταιρειών υψηλής τεχνολογίας, αλλά και η διαφθορά των εταιρειών μιας και πολλές από αυτές δήλωναν κέρδη υψηλότερα του πραγματικού. Συχνά επίσης, οι χρηματιστηριακοί αναλυτές έδιναν θετικές εισηγήσεις για μετοχές εταιρειών που είχαν σημαντικά οικονομικά προβλήματα. Οι συνέπειες για την αμερικανική οικονομία ήταν ευρύτερες. Η πτώση ήταν απότομη, οι επενδύσεις «πάγωσαν» και η 11η Σεπτεμβρίου αποτέλεσε τη χαριστική βολή. Η Fed όμως παρενέβη εγκαίρως, μειώνοντας διαδοχικά τα επιτόκια και βοηθώντας τη μεγαλύτερη οικονομία του πλανήτη να ανακάμψει.

1.5. Η κρίση των subprimes του 2007

Στις αρχές του καλοκαιριού του 2007 οι ΗΠΑ είδαν για άλλη μια φορά την οικονομία τους να συρρικνώνεται. Μία νέα λέξη άρχισε να απασχολεί όσους ασχολούνται με τα οικονομικά: τα subprimes δάνεια. Πρόκειται για στεγαστικά δάνεια που χρηματοδοτούν πέραν του 100% της αξίας του ακινήτου, καθώς επίσης και δάνεια με υψηλότερο επιτόκιο σε μη φερέγγυους δανειολήπτες. Αυτό σημαίνει ότι χορηγούνταν σε δανειολήπτες με μεγάλη πιθανότητα να μην μπορέσουν να τα αποπληρώσουν, είτε γιατί έχουν χαμηλό εισόδημα, είτε γιατί δεν έχουν μόνιμη εργασία. Επιπλέον, οι τόκοι είναι εξαιρετικά υψηλοί αλλά και κυμαινόμενοι, δίνοντας το έναυσμα δημιουργίας ενός κερδοσκοπικού συστήματος γύρω από αυτά. Με μόνο στόχο την επίτευξη κέρδους, τα

δάνεια χορηγήθηκαν στα αμερικανικά νοικοκυριά, χωρίς προηγουμένως οι τράπεζες να ελέγξουν τη δυνατότητα αποπληρωμής τους. Αυτό σε συνδυασμό με την κρίση της αγοράς ακινήτων και την πτώση των τιμών επέφερε μία γενικευμένη κρίση. Ακολούθησαν κατασχέσεις σπιτιών και χιλιάδες εξώσεις. Η πώληση αυτών απλά επιδείνωσε την κατάσταση. Μέσα από αλυσιδωτές αντιδράσεις η ύφεση της αμερικανικής οικονομίας θεωρήθηκε πλέον δεδομένη.

Οι ανησυχίες όμως, έχουν εξαπλωθεί και στις ευρωπαϊκές και ασιατικές αγορές. Το αποτέλεσμα είναι οι κεντρικές τράπεζες να διοχετεύουν δισεκατομμύρια ευρώ ή δολάρια σε αυτές. Το συνολικό ύψος της ζημίας για το σύνολο της παγκόσμιας αγοράς αποτιμάται σε πάνω από 400 δισ. ευρώ, από τα οποία πάνω από 150 δισ. ευρώ εκτιμάται ότι θα είναι η ζημία που θα επιβαρύνει τις μεγάλες ξένες τράπεζες.

Ο αντίκτυπος της κρίσης είναι πλέον εμφανής και στην Ελλάδα. Εκτιμάται ότι δεν έχουν επηρεαστεί μόνο οι τράπεζες αλλά και η αγορά ακινήτων, δημιουργώντας σαφείς προϋποθέσεις για να αυξηθεί το κόστος του χρήματος. Οι μετοχές του Χρηματιστηρίου Αθηνών, στις οποίες έχουν κάνει σημαντικές επενδύσεις οι ξένες τράπεζες έχουν πιεστεί πολύ.

Κεφάλαιο 2

Η Χρηματοοικονομική Κρίση στην Ελλάδα

2.1.Εισαγωγικά

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί ως μια συνέπεια των σύνθετων οικονομικών παραγόντων της. Οι κυριότερες αιτίες που προκάλεσαν την κρίση εντοπίζονται τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας. Συνεπώς μπορούν να διαχωριστούν μεταξύ εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων της κρίσης.

2.2. Οι εξωτερικοί παράγοντες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

Οι βασικοί εξωτερικοί παράγοντες είναι οι εξής:

1. Η επαναξιολόγηση κινδύνου διεθνώς

Η οικονομική κρίση που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ όπου η μη εξυπηρέτηση των υψηλού ρίσκου - υψηλής απόδοσης στεγαστικών δανείων οδήγησε σε ένα ντόμινο συνεπειών ειδικά στο χρηματοπιστωτικό τομέα. Από αυτές μία από τις σημαντικές ήταν η επαναξιολόγηση του κινδύνου σε παγκόσμια κλίμακα (Peter Hall, 2010). Αυτή οδήγησε στην επανεξέταση της ασφάλειας των ομολόγων των κρατών, ειδικά της Ευρωζώνης που, ως ένα αναπτυσσόμενο μέρος φάνταζε άτρωτο έως εκείνη τη στιγμή.

2. Ο σχεδιασμός του Ευρώ δεν περιελάμβανε το σενάριο της κρίσης

Μπορεί η Ευρωζώνη σε συνθήκες ανάκαμψης να έβλεπε σταθερά τα επιτόκια των ομολόγων των χωρών σε μειωμένες βάσεις, όμως δε είχε προβλεφθεί τι θα γίνει σε συνθήκες κρίσης. Έτσι στην αρχή της κρίσης απουσίαζαν οι μηχανισμοί που θα μπορούσαν να σταθεροποιήσουν τη νομισματική ένωση εν τη γενέσει της, όπως η τραπεζική ένωση και άλλοι μηχανισμοί σταθερότητας και ανάκαμψης (Lane, 2012).

3. Η απόκλιση μεταξύ των οικονομιών της Ευρωζώνης

Ενώ η Ευρωζώνη παρουσιαζόταν στη διεθνή κοινότητα ως ενιαία οντότητα με κοινό

νόμισμα το Ευρώ, μετά την κρίση και με την απουσία των ρυθμιστικών και σταθεροποιητικών μηχανισμών δημιουργήθηκαν μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ των οικονομιών των διαφόρων κρατών την τελευταία δεκαετία και ως συνέπεια υπήρξαν μεγάλες αποκλείσεις των επιτοκίων δανεισμού τους στο ξέσπασμα της κρίσης. Ένα παράδειγμα, στην αρχή της οικονομικής κρίσης η απόδοση των ομολόγων του Ισπανικού δημοσίου παρουσίαζε 100 μονάδες βάσης υψηλότερες σε σχέση με αυτή της Γερμανίας, ενώ της Ελλάδας 250 μονάδες βάσης πάνω από αυτά της Γερμανίας (Flassbeck and Spiecker, 2009, Arghyrou and Tsoukalas, 2011).

2.3. Οι εσωτερικοί παράγοντες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

Οι κύριοι εσωτερικοί παράγοντες είναι οι ακόλουθοι:

1. Τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα της Ελλάδας μετά την είσοδό της στο Ευρώ
Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και μέχρι την αρχή της κρίσης, τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης απολάμβαναν χαμηλά επιτόκια δανεισμού των κρατικών ομολόγων. Η Ελλάδα από τη στιγμή της ένταξης της και μέσα στο πλαίσιο του φθηνού δανεισμού παράγαγε συνεχώς αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα. Στο τέλος του 2009 το δημοσιονομικό έλλειμμα έφθασε στο 12,7%, δηλαδή 9 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το όριο 3,7% που είχε συμφωνηθεί μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης (Moraru and Tanase, 2012).

2. Το υψηλό δημόσιο χρέος της Ελλάδας

Σύμφωνα με τις παραδοσιακές αρχές της οικονομικής θεωρίας, για να θεωρείται το κρατικό χρέος βιώσιμο πρέπει να ανέρχεται το πολύ στο 90% του ΑΕΠ της χώρας. Το 2010 η Ελλάδα παρουσίαζε χρέος περίπου € 329 δισεκατομμύρια, ποσό που αντιστοιχεί στο 145% του ΑΕΠ της, ενώ το 2011 προστέθηκαν άλλα 21 δισεκατομμύρια χρέους λόγω των αδυναμιών της Ελληνικής οικονομίας (Gibson et al, 2011).

3. Το υψηλό έλλειμμα του Ισοζυγίου εμπορικών συναλλαγών

Το ισοζύγιο εμπορικών συναλλαγών αντικατοπτρίζει τη σχέση μεταξύ των εμπορικών εισαγωγών και εξαγωγών. Μετά την ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του ευρώ έχει

υπάρξει μία συνεχής αυξανόμενη κατανάλωση κυρίως εισαγομένων αγαθών, που στην έναρξη της κρίσης το έτος 2008 είχε οδηγηθεί στα επίπεδα ρεκόρ των περίπου 64 δις ευρώ. Την ίδια χρονιά το έλλειμμα του ισοζυγίου εμπορικών συναλλαγών είχε φτάσει τα 27 δις ευρώ χωρίς να συνυπολογίζονται τα καύσιμα και τα πλοία (Ελληνική Στατιστική Αρχή, εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδος).

2.4.Οι συνέπειες της Ελληνικής οικονομικής κρίσης

Οι συνέπειες της Ελληνικής οικονομικής κρίσης είναι βαριές για την κοινωνία και την οικονομία. Είναι ευρέως αντιληπτό ότι οι οικονομικές κρίσεις οδηγούν την οικονομία σε ένα φαύλο κύκλο με σημαντική πτώση της παραγωγής και των επενδύσεων, που με τη σειρά τους οδηγούν σε μεγάλες κοινωνικές επιπτώσεις όπως η μείωση της απασχόλησης, η αύξηση της ανεργίας, η μείωση των μισθών και του βιοτικού επιπέδου των πολιτών (Inklaar and Yang, 2011).

Η πτώση της βιομηχανικής παραγωγής από το 2008 έως το 2013, που προέρχεται από τη μείωση της εσωτερικής ζήτησης, κατά τη διάρκεια της κρίσης ξεπέρασε το 25% (ΕΛΣΤΑΤ, δείκτης βιομηχανικής παραγωγής). Υπολογίζεται ότι έκλεισαν περισσότερες από 100.000 επιχειρήσεις με αποτέλεσμα τη μείωση της απασχόλησης κατά 500.000 θέσεις στον ιδιωτικό τομέα, κάτι που ανατροφοδοτεί εκ νέου τη μείωση της εσωτερικής ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών (Ινστιτούτο Εργασίας, 2012).

Επιπρόσθετα θεωρείται βέβαιο με βάση τη διεθνή εμπειρία ότι μειώθηκαν οι σχεδιαζόμενες επενδύσεις ως συνέπεια των κύριων βασικών αιτιών, αφενός της αβεβαιότητας του οικονομικού κλίματος, καθώς οι επιχειρήσεις σε περιβάλλον υψηλής βεβαιότητας γίνονται προσεκτικές και αυξάνεται η αξία της επιλογής της αδράνειας (Bloom, 2009), και αφετέρου της αδυναμίας ρευστότητας, καθώς η εμπειρία δείχνει ότι οι επιχειρήσεις που έχουν περιορισμένη ρευστότητα και οικονομικούς πόρους τείνουν σε πολύ μεγάλο ποσοστό να περιορίζουν ή ακόμη και να ακυρώνουν υψηλής αξίας σχέδια επενδύσεων. Επίσης ένας ακόμη παράγοντας περιορισμού των επενδύσεων είναι οι δημοσιονομικοί περιορισμοί και η μείωση των κρατικών δαπανών σε νέες επενδύσεις, έργα υποδομής (Campello et al, 2010). Υπολογίζεται ότι το 2013 οι υλοποιούμενες επενδύσεις θα μειωθούν περαιτέρω κατά 5%, ενώ με βάση μελέτες πολυεθνικών λογιστικών εταιριών, όπως της Ernst & Young για τις προοπτικές της Ελλάδας τον Ιούνιο

του 2013, προβλέπεται αύξηση το 2014 κατά 1,5% και 5,5% ετησίως για το διάστημα 2015-2017.

Η πτώση της παραγωγής και των επενδύσεων προκάλεσε αύξηση των κοινωνικών προβλημάτων με σημαντικότερο την ανεργία, η οποία στα χρόνια της οικονομικής κρίσης από τον Μάρτιο του 2009 έως το Μάρτιο του 2013 αυξήθηκε από το 9% στο 27,2% (Eurostat, unemployment statistics). Το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα χαρακτηρίστηκε από εντάσεις, πολλές κινητοποιήσεις και αβεβαιότητα, αν και το τελευταίο έτος με βάση τις διεθνείς μετρήσεις και τις αξιολογήσεις φαίνεται να προοδεύει, αλλά να μην έχει οριστικά σταθεροποιηθεί (European Commission, 2013).

Παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα οι βασικές εξωτερικές και εσωτερικές αιτίες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Το κύριο πρόβλημα στο εσωτερικό της χώρας αποτελούσαν τα τριπλά ελλείμματα, δηλαδή του δημοσίου χρέους ως ποσοστό χρέους του ΑΕΠ, του δημοσιονομικού ελλείμματος και του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.

Για το πρώτο συντάχθηκαν άμεσα μετά τη έκφραση της κρίσης διεθνείς συμφωνίες με τους δανειστές (Ευρωπαϊκοί Θεσμοί, ΔΝΤ), που οδήγησαν στον περιορισμό του μέσω μέτρων λιτότητας και την μακροπρόθεσμη αποκλιμάκωσή του μέσω της εφαρμογής μνημονίου συνεργασίας μεταξύ των τριών μερών. Όσον αφορά το δεύτερο έχει ήδη καλυφθεί το μεγαλύτερο μέρος του δημοσιονομικού ελλείμματος και αρκετοί πολιτικοί και οικονομικοί αναλυτές προβλέπουν σύντομα, ίσως και το 2013, πρωτογενές πλεόνασμα (Καθημερινή, 2013).

Το τελευταίο θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την οικονομική ανάκαμψη της Ελλάδας καθώς δημιουργεί συνθήκες σταθερότητας, αλλά και δυνατότητα πληρωμών των χρεολυσίων για τη μείωση του δημοσίου χρέους. Οι δαπάνες και τα έσοδα για την τιθάσευση του δημοσιονομικού ελλείμματος και του δημοσίου χρέους αποτελούν κυρίως πολιτικό αντικείμενο που δεν αφορά το κύριο ερευνητικό ενδιαφέρον της παρούσας εργασίας.

Έτσι, ενώ έχει σημειωθεί ο τρόπος αντιμετώπισης των δύο δημοσιονομικών αιτιών της ελληνικής κρίσης, στις επόμενες ενότητες επιχειρείται η εστίαση στον τρίτο παράγοντα που συνδέεται με τις αιτίες που οδήγησαν στην κρίση, δηλαδή του βαθιά ελλειμματικού ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Θα αναλυθούν επίσης τα οφέλη αυτής της μείωσης του ελλείμματος για τα δημόσια οικονομικά μεγέθη, καθώς και οι τρόποι

μέσω των οποίων μπορεί αυτό να επιτευχθεί.

2.5.Οι συνέπειες από το υψηλό χρέος της Ελλάδας

Το υψηλό χρέος της Ελλάδας δεν είναι παγκοσμίως μοναδική περίπτωση. Άλλες χώρες, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Ιαπωνία, έχουν επίσης μεγάλο χρέος σε σχέση με το ΑΕΠ, κατά τα χρόνια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης αλλά και σήμερα. Οι οικονομίες τους όμως, σε αντίθεση με την Ελλάδα, θεωρούνται αξιόπιστες και οι χώρες συνεχίζουν να δανείζονται με ευνοϊκούς όρους από τις διεθνείς αγορές (Karl Brenke, 2012). Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των περιπτώσεων αυτών έγκειται στην ισχυρή οικονομική δυναμικότητα που απορρέει από τα σταθερά εμπορικά πλεονάσματα, τα οποία θεωρούνται διεθνώς ως εχέγγυα για την αποπληρωμή του χρέους.

Για πολλούς μελετητές την κύρια αιτία της συσσώρευσης χρέους στην Ελλάδα αποτελεί η διατήρηση μέσω των πολλών εισαγωγών ενός υψηλότερου βιοτικού επιπέδου από αυτό που δικαιολογούν η δυναμικότητα της οικονομίας και η χαμηλή εξαγωγική βάση (Karl Brenke, 2012). Έτσι η σημαντική μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου, που επιτυγχάνεται με την βελτίωση της επίδοσης των εξαγωγών σε σχέση με τις εισαγωγές, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την σταθερότητα της Ελληνικής οικονομίας, καθώς μπορεί να συντελέσει όχι μόνο στην ευκολότερη άντληση κεφαλαίων, αλλά και στην δημοσιονομική βελτίωση.

Παραδοσιακά το έλλειμμα μεταξύ εισαγωγών και εξαγωγών αντιμετωπίζεται με δύο τρόπους:

- Υποκατάσταση των εισαγωγών (import substitution industrialization)
- Ανάπτυξη μέσω των εξαγωγών (growth-led exports).

1. Η υποκατάσταση των εισαγωγών

Το μοντέλο υποκατάστασης των εισαγωγών εστιάζει στους τομείς της εθνικής οικονομίας στους οποίους παρουσιάζονται τα μεγαλύτερα ελλείμματα και προσπαθεί να υποκαταστήσει μέσω της ανάπτυξης της εγχώριας παραγωγής σε αυτούς τους κλάδους την εισαγωγή των αγαθών. Ο τρόπος αυτός, που βασίστηκε σε θεωρίες του John Keynes, προκρίθηκε από οικονομολόγους όπως οι Friedrich List, Hans Singer και Celso Furtado και εφαρμόστηκε για πολλές δεκαετίες μέχρι το 1950 στις αναδυόμενες βιομηχανικές

χώρες, καθώς και το διάστημα από το 1930 έως το 1980 στις χώρες της Λατινικής Αμερικής με καλά αποτελέσματα (Blouet, O. and Blouet B.W. 2002). Βέβαια η εφαρμογή έλαβε μέρος σε διαφορετικές συνθήκες από τις σημερινές, καθώς υπήρχαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό διάφορες οικονομικές πολιτικές όπως οι υψηλοί δασμοί, ο κρατικός παρεμβατισμός, ο προστατευτισμός υπέρ των εγχώριων εταιριών, αλλά και πολύ περισσότερα σε σχέση με σήμερα εμπόδια και περιορισμοί εισόδου σε μια ξένη αγορά.

Σήμερα υπάρχουν βασικές παράμετροι στην Ελλάδα που η υιοθέτηση μιας τέτοιας στρατηγικής θα οδηγούσε σε περιορισμένη επιτυχία. Πρώτον, η Ελλάδα είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ΟΟΣΑ και δεσμεύεται σε ένα καθεστώς ανοιχτής αγοράς, υγιούς ανταγωνισμού ανεξαρτήτου πηγής των κεφαλαίων και ελεύθερης διακίνησης των προϊόντων, χωρίς δασμούς όπως συμβαίνει μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Δεύτερον, σήμερα παρατηρείται ένας αυξανόμενος διεθνής καταμερισμός του εργατικού δυναμικού και τρίτον στην περίπτωση της Ελλάδας οι περισσότερες εισαγωγές είναι συμπληρωματικού και όχι ανταγωνιστικού τύπου. Με άλλα λόγια δεν υφίσταται σε μεγάλο βαθμό ανταγωνισμός μεταξύ των εγχώριων παραχθέντων και εισαχθέντων προϊόντων (Karl Brenke, 2012).

Έτσι η εφαρμογή μιας πολιτικής αντικατάστασης των εισαγωγών θα προϋπόθετε τη δημιουργία νέων κλάδων από την αρχή (όπως κατασκευής βιομηχανικού εξοπλισμού, μέσων μεταφοράς και ηλεκτρονικού εξοπλισμού) που χρειάζονται δεκαετίες για να αναπτυχθούν και να ανταγωνιστούν τα ήδη παραχθέντα και εισαγόμενα προϊόντα.

Εν κατακλείδι, η αντικατάσταση των εισαγωγών για τη μείωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών θα μπορούσε να εφαρμοστεί μερικώς και σε κλάδους στους οποίους ήδη δραστηριοποιείται η ελληνική παραγωγή, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την αγροτική παραγωγή, που με βάση την φύση του προϊόντος (ευπάθεια, κόστη μεταφοράς) θα μπορούσε να επιτευχθεί μερική ή ολική αντικατάσταση εισαγομένων αγροτικών προϊόντων.

2. Η ανάπτυξη μέσω των εξαγωγών

Σε αντίθεση με το μοντέλο αντικατάστασης των εισαγωγών - που είναι κυρίως ένα κεντροποιημένο σύστημα διοίκησης (centralized), καθώς για να εφαρμοστεί σε μεγάλη

κλίμακα απαιτείται κεντρική πολιτική από το κράτος-, η ανάπτυξη μέσω των εξαγωγών βασίζεται στην ανοιχτή αγορά και στην εξωστρέφεια της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή στην πολιτική διεθνοποίησης των επιχειρήσεων. Οι εξαγωγές των επιχειρήσεων και η ανάπτυξη τους μέσω αυτών συνδέονται άμεσα με τη πολιτική της διεθνοποίησής τους (Albaum et al, 2002).

Το διεθνές οικονομικό περιβάλλον χαρακτηρίζεται από ολοένα και πιο ελεύθερο εμπόριο μέσω των διεθνών εμπορικών συνεταιρισμών. Τέτοιοι είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, η συμφωνία ελεύθερου εμπορίου της Β. Αμερικής, η ένωση κρατών της Νοτιοανατολικής Ασίας, ενώ βρίσκεται σε στάδιο υλοποίησης η συμφωνία ελεύθερου εμπορίου μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και ΗΠΑ.

Με βάση το σημερινό διεθνές περιβάλλον οι επιχειρήσεις αντιλαμβάνονται ότι η ανάπτυξη τους βασίζεται στη δυνατότητα επέκτασης τους σε αγορές του εξωτερικού (Mayes and Soteri, 1994), καθώς παρατηρείται διεθνώς ένας συνεχώς αυξανόμενος ανταγωνισμός (McWilliams, 1995). Συνεπώς η σημαντικότητα διεθνούς στρατηγικής για τις επιχειρήσεις γίνεται πιο αναγκαία από ποτέ.

Στην Ελλάδα, παρόλο που οι επιχειρήσεις έχουν αυξήσει θεαματικά τις εξαγωγές τους την τελευταία 20ετία, ο δείκτης των εξαγωγών αγαθών ως προς το μέγεθος του ΑΕΠ παραμένει ο χαμηλότερος στην Ευρωζώνη με 14,3% κατά το έτος 2012 (Eurostat). Η ανάπτυξη μέσω των εξαγωγών αυξάνει την παραγωγικότητα της χώρας, δημιουργεί πλούτο και ισορροπεί τα χρέη της (McCombie and Thirlwall, 1994) .

Για την επίτευξη της αύξησης των εξαγωγών σύμφωνα με την οικονομική θεωρία υπάρχουν δύο βασικά εργαλεία που προσαρμόζουν την οικονομία στο διεθνές περιβάλλον και αυξάνουν την ανταγωνιστικότητά της: η νομισματική πολιτική και η μεταβολή της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας (Gibson et al, 2011).

Με την είσοδο στην Ευρωζώνη η Ελλάδα απώλεσε αυτά τα εργαλεία και έτσι η μόνη λύση για μείωση των εμπορικών ελλειμμάτων που οδηγεί και στην οικονομική ανάκαμψη είναι η αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας και τα παράπλευρα οφέλη που αυτή) δημιουργεί, όπως η μεγαλύτερη φορολογική βάση και η αύξηση της απασχόλησης. Το δεδομένο των περιορισμών που υπάρχουν για αύξηση της παραγωγής μέσω της αντικατάστασης των εισαγωγών, όπως αναλύθηκε παραπάνω, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρειάζεται μεγαλύτερη διεθνοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων και ανάπτυξη μέσω των εξαγωγών.

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης οι διεθνείς εξαγωγές αποτελούν μία από τις πιο επικερδείς και ταχύτερα αναπτυσσόμενες οικονομικές δραστηριότητες και, με βάση τα στοιχεία του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας το 2010, το διεθνές εμπόριο ξεπερνά τα 18 τρισεκατομμύρια ευρώ ετησίως.

Σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία οι συνέπειες της διεθνοποίησης της οικονομίας παραπέμπουν σε μια σειρά από ακολουθούμενα οφέλη. Σε εθνικό επίπεδο οι διεθνοποιημένες οικονομίες έχουν επιτύχει έως και 50% μεγαλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από τις οικονομίες που διεθνοποιούνται πιο αργά (Czinkota and Ronkainen, 2004). Η αιτία, εκτός από τη δημιουργία συναλλάγματος, είναι ότι οι εξαγωγές προωθούν την ανάπτυξη και μέσω των καλύτερων ευκαιριών απασχόλησης αλλά και μέσω των διασυνδέσεων των εξαγωγικών με τις μη εξαγωγικές επιχειρήσεις (Spyropoulou et al, 2011, Awojobi, 2013).

Παράλληλα, οι κοινωνίες των χωρών με διεθνοποιημένες οικονομίες διαθέτουν περισσότερο ελεύθερους, μορφωμένους και υγιείς κατοίκους (Czinkota and Ronkainen, 2004). Επίσης, σύμφωνα με τις μελέτες του ΟΟΣΑ το έτος 2008 η αύξηση της εξωστρέφειας κατά 10% οδηγεί σε βελτίωση του βιοτικού επιπέδου κατά 4%. Από την άλλη πλευρά, η αύξηση του διεθνούς εμπορίου τείνει να κατευθύνει τις επενδύσεις και την παραγωγικότητα προς τις χώρες υψηλού εισοδήματος ενισχύοντας την ανισότητα μεταξύ των εθνών (Kim and Lin, 2009), (Rodriquez and Rodrik, 2000).

2.6.Οι βασικές αιτίες για την χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα των Ελληνικών επιχειρήσεων

Παραπάνω έχουν αναλυθεί οι ωφέλειες των εξαγωγών και οι λόγοι για τους οποίους πρέπει να αυξηθούν. Για να εμβαθύνουμε στη δυνατότητα των ελληνικών επιχειρήσεων να εξαγουν θα πρέπει πρώτα να κατανοηθούν οι αιτίες των χαμηλών εξαγωγικών αποτελεσμάτων ή αλλιώς της χαμηλής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας που οδήγησαν στην κρίση των τελευταίων ετών.

Η δεκαετία που ακολούθησε την αλλαγή του νομίσματος της δραχμής χαρακτηρίστηκε από την εκτίναξη του ισοζυγίου εμπορικών συναλλαγών από τα 12.8 δισ. ευρώ το 2000 στα 33 δισ. ευρώ το 2008 (ΕΛΣΤΑΤ, εξωτερικό εμπόριο). Την αιτία

της ραγδαίας αύξησης αποτέλεσε η τεράστια απώλεια της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας. Για την διερεύνηση της δυνατότητας των ελληνικών επιχειρήσεων να εξάγουν είναι αναγκαίο να μελετηθούν οι αιτίες που προκαλούν την μειωμένη ανταγωνιστικότητα.

Με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία οι βασικές αιτίες για την χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα των Ελληνικών επιχειρήσεων κατά την έναρξη της κρίσης διακρίνονται σε πέντε κατηγορίες:

- 1) Η υψηλή τιμή των προϊόντων
- 2) Η δομή της οικονομίας
- 3) Η αδυναμία μεταρρυθμίσεων
- 4) Οι χρηματοοικονομικές δυσκολίες
- 5) Οι αδυναμίες στην διανομή και εμπορική παρουσίαση των προϊόντων.

- 1) Η υψηλή τιμή των προϊόντων

Λαμβάνοντας ως σταθερά το ποσοστό κέρδους, η τιμή διάθεσης των προϊόντων στη διεθνή αγορά εξαρτάται από δύο κύριους παράγοντες, τη συναλλαγματική ισοτιμία και το κόστος παραγωγής.

Η τιμή συναλλάγματος μπορεί να συμβάλει σε μία αύξηση των εξαγωγών μέσω της υποτίμησης του νομίσματος (Marin, 1992). Μερικά διεθνή παραδείγματα από τη διεθνή βιβλιογραφία που συνηγορούν στην παραπάνω διατύπωση αποτελούν η Τουρκία όπου η ανταγωνιστικότητα των εξαγωγών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συναλλαγματικές ισοτιμίες (Dincer and Kandil, 2011) και η Ινδονησία όπου οι τιμές προσφοράς των εξαγωγών της θεωρούνται ο σημαντικότερος παράγοντας καθορισμού της ζήτησης (Rahmaddi and Ichihashi, 2012). Στην Ελλάδα, όπως και στις χώρες της Ευρωζώνης, λόγω της απώλειας του εργαλείου της υποτίμησης του εθνικού νομίσματος η τιμή διάθεσης των προϊόντων τους καθορίζεται κυρίως από τα κόστη παραγωγής, μεγάλο μέρος των οποίων αποτελούν τα εργατικά κόστη.

Τη δεκαετία που οδήγησε στην κρίση, δηλαδή τα έτη 2001-2009, στην Ελλάδα παρατηρήθηκε περίπου διπλάσια αύξηση των μισθών σε σχέση με το μέσο όρο της Ευρωζώνης, επιδεινώνοντας της ανταγωνιστικότητα της χώρας (Redy, 2012). Ειδικότερα το ελληνικό κόστος εργασίας αυξήθηκε κατά 33%, σε αντίθεση με ισχυρά εξαγωγικές χώρες όπως η Γερμανία όπου το κόστος εργασίας αυξήθηκε μόλις 6% κατά

την ίδια περίοδο (Karagiannis and Kondeas, 2012). Το εργατικό κόστος, σε συνδυασμό με τις αυξήσεις των τιμών της ενέργειας και την ενίσχυση του ανταγωνισμού από χαμηλού κόστους χώρες, οδήγησε σε μια πτωτική τάση τις εξαγωγές αγαθών κατά την περίοδο 2000-2008 (Panagiotakopoulos, 2012), (Gibson et al, 2011). Από την άλλη υπάρχει η άποψη ότι τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα συνδέονται περισσότερο με τις επιδόσεις στις υπηρεσίες και την ποιότητα των προϊόντων και λιγότερο με την έμφαση των τιμών προσφοράς τους (Pircey et al, 1998).

Το ολοένα αυξανόμενο ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον ταυτόχρονα με την αδυναμία προσφοράς ανταγωνιστικών τιμών αποτελούν τροχοπέδη για την εξαγωγική δραστηριότητα (Leonidou, 1995). Συνεπώς, όπως έδειξε και η εμπειρία της Γερμανίας για την απόκτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος στην Ευρωζώνη, η πολιτική της ευελιξίας των μισθολογικού κόστους στην Ελλάδα είναι αναγκαία προϋπόθεση για την διατήρηση ανταγωνιστικών τιμών με βάση και την ανικανότητα της υιοθέτησης μιας συναλλαγματικής πολιτικής (Senjur, 2012).

2) Η δομή της οικονομίας

Η Ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από τον κατακερματισμό του κεφαλαίου και το μεγάλο αριθμό των επιχειρήσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το σύνολο του ενεργού εργατικού δυναμικού το 37% είναι αυτοαπασχολούμενοι. Στον τομέα της παραγωγής και της μεταποίησης κατά την έναρξη της κρίσης οι μισοί απασχολούμενοι βρισκόταν σε εταιρίες κάτω των 10 εργαζομένων, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις που απασχολούσαν περισσότερα από 250 άτομα κάλυπταν μόλις το 20% των συνολικών θέσεων εργασίας (ΕΛΣΤΑΤ). Οι περισσότερες μικρές επιχειρήσεις λειτουργούσαν τοπικά ή περιφερειακά και δεν είχαν κάποια εμπειρία εξαγωγικής δραστηριότητας. Όμως το σύνολο της διεθνούς εμπειρίας αναδεικνύει ότι το μέγεθος των επιχειρήσεων και η εξαγωγική τους εμπειρία σχετίζονται άμεσα με την εξαγωγική απόδοση. Έτσι η διασπορά της ελληνικής επιχειρηματικότητας μειώνει τις δυνατότητες για καλύτερα εξαγωγικά αποτελέσματα.

Ειδικότερα διαπιστώθηκαν από ερευνητές σε σχέση με το μέγεθος της εταιρίας τα παρακάτω: α) Η μικρότερη ικανότητα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων να συγκροτούν πληροφοριακό δίκτυο σχετικά με τις ξένες αγορές και την ανάπτυξη στο εξωτερικό (Nizam, 2011), β) η έλλειψη πόρων των μικρομεσαίων επιχειρήσεων για τη διεθνή

ανάπτυξή τους που οδηγεί σε περιορισμούς στη διεθνοποίησή τους (Julien and Ramangalahy, 2003), γ) η ανεπάρκεια των χρηματοδοτήσεων των μικρών εταιριών για εξαγωγές (Holden, 1992), δ) τα μικρότερα κέρδη των μικρομεσαίων εταιριών από τις επενδύσεις στις εξαγωγές σε σχέση με τις μεγάλες λόγω των μικρότερων πόρων που μπορούν να δαπανήσουν και ε) τα περισσότερα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα των μεγάλων εταιριών στις εξαγωγές (Wu et al, 2007). Επίσης σε σχέση με την εξαγωγική εμπειρία των επιχειρήσεων διαπιστώθηκαν τα εξής: α) η αντιμετώπιση περισσότερων γραφειοκρατικών προβλημάτων από τις μη εξαγωγικές επιχειρήσεις λόγω έλλειψης εξαγωγικής εμπειρίας (Katsikeas and Morgan 1994), β) τα περισσότερα εμπόδια στις εξαγωγές για τις επιχειρήσεις με μικρότερο μέγεθος και εξαγωγική εμπειρία (Leonidou, 1995), και γ) η μεγαλύτερη ικανότητα των έμπειρων εξαγωγικά εταιριών να προνοούν σε σχέση με την ύπαρξη πιθανών μελλοντικών εμποδίων στις εξαγωγές (Karelakis et al, 2008).

Από την άλλη σύγχρονες έρευνες αμφισβητούν την μεταβλητή του μεγέθους της επιχείρησης ως συνάρτηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και διαπιστώνουν ότι, αφενός, η απόδοση είναι περισσότερο συνάρτηση των καλά σχεδιασμένων εξαγωγικών πολιτικών και λιγότερο του μεγέθους της επιχείρησης (Manrogiannis et al, 2008) και, αφετέρου, ότι η εξαγωγική εμπειρία δε διασφαλίζει τα μελλοντικά αποτελέσματα, αλλά είναι περισσότερο θέμα συνεχούς μάρκετινγκ και δέσμευσης ειδικών οικονομικών και ανθρώπινων πόρων προς τις εξαγωγές (Krishnan et al, 2009). Συνεπώς οι πολλές ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα μπορούσαν να προσβλέπουν σε καλύτερα αποτελέσματα με τη στόχευση συγκεκριμένων εξαγωγικών αγορών με προσεκτικά επιλεγμένα προϊόντα, την κατάρτιση εξαγωγικής στρατηγικής και τη δέσμευσή τους σε αυτή.

Ένα ακόμη πρόβλημα για τις δυνατότητες των επιχειρήσεων για εξαγωγές θεωρείται η επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων σε συγκεκριμένους τομείς όπως τα πετρελαιοειδή και τα τρόφιμα, με ταυτόχρονη πλήρη απουσία σε άλλους παραγωγικούς τομείς όπως πολλοί τομείς της βαριάς βιομηχανίας. Έτσι η παραγωγική επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων περιορίζει και την εξαγωγική βάση της ελληνικής οικονομίας (Karl Brenke, 2012) η οποία δεν επιτρέπει στις ελληνικές επιχειρήσεις να καρπωθούν τα οφέλη των ξένων αγορών (Καθημερινή, 2013).

3) Η αδυναμία μεταρρυθμίσεων

Την δεκαετία πριν το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν προχώρησαν στις απαραίτητες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για να βελτιώσουν την επιχειρηματικότητα και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Έτσι, όταν ξέσπασε η διεθνής πιστωτική κρίση, φανερώθηκαν οι αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας με μία από τις σημαντικότερες την απώλεια της ανταγωνιστικότητας (Featherstone, 2011). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αποτελέσματα διεθνών μελετών εκείνης της περιόδου, όπως της Διεθνούς Τράπεζας για την ευκολία επιχειρηματικότητας (Ease of Doing Business) στην υφήλιο, που κατέτασσε την Ελλάδα τελευταία στην Ευρωζώνη, αλλά και κάτω από τα 100 πρώτα κράτη.

Συγκεκριμένα η εξαγωγική δραστηριότητα των ελληνικών επιχειρήσεων επηρεάζεται από το πλαίσιο της λειτουργίας τους κράτους και ειδικά τομέων που επιδέχονται βελτιώσεων όπως είναι η αποδοτικότητα της φορολογικής διοίκησης, η παραγωγικότητα του δικαστικού συστήματος και οι περιορισμοί στην αγορά (Ernst & Young 2013). Επίσης η αδυναμία μεταρρυθμίσεων δημιουργεί μια σειρά εμποδίων για τις εξαγωγές όπως τα μεγάλα γραφειοκρατικά εμπόδια, η απουσία προώθησης του εξαγωγικού εμπορίου και της δέσμευσης σε μια εθνική στρατηγική, καθώς και η απουσία προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων για επενδύσεις που θα συντελέσουν στην καινοτομία και στην εξωστρέφεια της οικονομίας (Καθημερινή, 2013).

Επίσης πρέπει να συνυπολογιστεί η ανάγκη ενός ευνοϊκού εξωτερικού περιβάλλοντος για να ευδοκιμήσει η ελληνική οικονομία (Argyrou and Tsoukalas, 2011), καθώς η ενδεχόμενη πρόβλεψη μείωσης των ισοζυγίων τρεχουσών συναλλαγών μεγάλων πλούσιων χωρών όπως οι ΗΠΑ, που απορροφούν ένα σημαντικό κομμάτι της παγκόσμιας προσφοράς (Rodrik, 2009), μπορεί να προκαλέσει διεθνή μείωση της ζήτησης. Συνεπώς, ειδικά στο πλαίσιο μιας ενδεχόμενης παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, οι πολιτικές της κυβέρνησης θα πρέπει να οδηγούν στις αναγκαίες πολιτικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και την τόνωση της οικονομίας μέσω του εμπορίου (Rady, 2012, Karagiannis and Kondeas, 2012).

4) Οι χρηματοοικονομικές δυσκολίες

Το επιτόκιο των κρατικών ομολόγων της Ελλάδας με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης αυξήθηκε από ποσοστό 1,78 τον Ιούλιο του 2009 σε ποσοστό 26,65 δύο χρόνια

μετά. Την ίδια περίοδο τα επιτόκια των επιχειρηματικών δανείων αυξήθηκαν κατά 3% περίπου. Επίσης οι τράπεζες παρουσίαζαν αρνητική καθαρή θέση μετά την ανάμιξη των ιδιωτών επενδυτών στη μείωση των απαιτήσεων από τα ελληνικά ομόλογα (PSI), καθώς διέθεταν στα χαρτοφυλάκια τους μεγάλες αξίες των ομολόγων αυτών. Έτσι εκτός από την αύξηση του επιτοκίου δανεισμού περιορίστηκε σημαντικά και η διάθεση των επιχειρηματικών δανείων κατά περίπου 25 δις ευρώ, λόγω αύξησης του ποσοστού των μη εξυπηρετούμενων δανείων (National bank of Greece, 2013). Ως αποτέλεσμα δυσκολεύει η ανάπτυξη της οικονομίας μέσω επενδύσεων και δραστηριότητας σε ξένες αγορές, καθώς μειώνεται σημαντικά η διεθνής θέση και ανταγωνιστικότητά των ελληνικών επιχειρήσεων.

Πιο συγκεκριμένα, η αδυναμία ρευστότητας αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα για τις ελληνικές εξαγωγές σύμφωνα με τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εξαγωγέων, ενώ τα υψηλότερα επιτόκια στην Ελλάδα σε σχέση με το εξωτερικό δημιουργούν σημαντικά μειονεκτήματα έναντι των ανταγωνιστών (Ημερήσια, 2013). Άλλωστε είναι ευρέως αποδεκτό ότι στους παραγωγικούς κλάδους με υψηλές ανάγκες χρηματοδότησης οι χώρες με λιγότερους περιορισμούς στις αγορές κεφαλαίου έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα και μεγαλύτερα εξαγωγικά μερίδια από τις χώρες με περιορισμούς (Beck, 2003), καθώς και ότι η οικονομική κρίση είχε χρηματοοικονομικά αρνητικό αντίκτυπο στο εμπόριο (Awojobi, 2013). Για παράδειγμα, λόγω της εξάρτησης της Ελλάδας από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές τα πρώτα σημάδια ύφεσης στην οικονομία της φάνηκαν στα μέσα του 2009 όπου το ΑΕΠ εμφάνιζε μείωση 2%, περίοδο (2008-2009) κατά την οποία οι περισσότερες χώρες εμφάνιζαν οικονομική επιβράδυνση (Rady, 2012). Δεν είναι τυχαίο ότι κατά την ίδια περίοδο διεθνούς κρίσης μειώθηκαν οι επενδύσεις κατά 11,5% το 2008 και περαιτέρω 5,6% το 2009 (Paris et al, 2011).

Έτσι ένας σημαντικός παράγοντας για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας είναι η σταθεροποίηση της διεθνούς οικονομίας και του ελληνικού τραπεζικού συστήματος που θα στηρίξει τις νέες ή ήδη υπάρχουσες εξαγωγικές δραστηριότητες των ελληνικών επιχειρήσεων.

5) Οι αδυναμίες στην διανομή και εμπορική παρουσίαση των προϊόντων Η εφοδιαστική αλυσίδα διανομής αποτελεί μία από τις βασικότερες λειτουργίες των σημερινών επιχειρήσεων (Piercy et al, 1998). Η διείσδυση των προϊόντων σε νέες αγορές

και η διανομή τους σε αυτές αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο στρατηγικής των εξαγωγικών επιχειρήσεων. Έτσι ένα προϊόν δε χρειάζεται μόνο να είναι ανταγωνιστικό ως προς την ποιότητα αλλά, και ως προς την διάθεση του προς τον τελικό καταναλωτή. Για παράδειγμα η εμπειρία ελληνικών προϊόντων όπως τα σπαράγγια μας δείχνει ότι παρόλο που ποιοτικά είναι ισοδύναμα σε σχέση με τα αντίστοιχα Ισπανικός μπορούν σε εμπορικό επίπεδο να είναι ανταγωνιστικά μόνο στις αγορές της βόρειας Ευρώπης κι αυτό κυρίως λόγω της ισχυρής ομογένειας, χωρίς όμως να δύνανται να αναπτύξουν κανάλια διανομής σε άλλες αγορές (Kolokontes and Semos, 2009).

Επίσης, η εμπειρία προώθησης άλλων ελληνικών προϊόντων όπως τα σταφύλια και τα πορτοκάλια στην Βρετανική αγορά έχει δείξει ότι η διανομή είναι ένας κρίσιμος παράγοντας της εξαγωγικής απόδοσης, καθώς η σωστή τοποθέτηση του προϊόντος, όπως για παράδειγμα τα σταφύλια, που πωλούνται ως διακριτό προϊόν στα ράφια των μεγάλων σούπερ-μάρκετ μπορεί να προσφέρει σημαντική υπεραξία, ενώ από την άλλη η αδυναμία στην εύρεση των κατάλληλων καναλιών διανομής μπορεί να οδηγήσει το προϊόν σε πώληση χωρίς εμπορική ονομασία (χύμα) σε αγορές με μικρότερη αγοραστική δύναμη (Vlachos and Patsis, 2004).

Επομένως ένας κρίσιμος παράγοντας αύξησης της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων είναι η εύρεση και υιοθέτηση των κατάλληλων στρατηγικών στις αλυσίδες εφοδιασμού και διανομής, καθώς και ο συντονισμός μαζί με την αποτελεσματική λειτουργία των υποδομών, όπως η ταχεία προώθηση από τα λιμάνια και οι συνθήκες των αποθηκών αποθήκευσης (Mashabela and Vink, 2008). Σημαντική προϋπόθεση για την υλοποίηση των ανωτέρω αποτελεί η προσήλωση των διαχειριστών και των διοικήσεων στις απαραίτητες στρατηγικές μάρκετινγκ και η αναζήτηση βοήθειας όπου κρίνεται αναγκαίο, λόγω της χαμηλής σχετικά εμπειρίας των ελληνικών επιχειρήσεων στον τομέα αυτό (Karelakis et al, 2009).

Ένας ακόμη παράγοντας που επηρεάζει την ανταγωνιστικότητα είναι η εμπορική παρουσίαση (branding) του προϊόντος. Η διεθνής εμπειρία μας δείχνει ότι υπάρχει μία σοβαρή συσχέτιση μεταξύ της εμπορικής παρουσίας και της εξαγωγικής απόδοσης (Spyropoulou et al, 2011). Η αδυναμία στο branding των ελληνικών προϊόντων επηρεάζει αρνητικά την εξωστρέφεια τους και οδηγεί στην απουσία τους από τα ράφια του λιανεμπορίου. Για παράδειγμα στη μεγαλύτερη αλυσίδα σούπερ μάρκετ της Γερμανίας Edeka Gruppe βρίσκονται μόλις 15 ελληνικά προϊόντα σε σχέση με αυτά

άλλων μεσογειακών χωρών που επενδύοντας στην εμπορική παρουσίαση αυξάνουν συνεχώς τη θέση τους σε αυτά (e-news voria, 2013).

Εκτός από τα πλεονεκτήματα στις εξαγωγές που μπορούν να επιτευχθούν με κατάρτιση της εμπορικής παρουσίας των προϊόντων, τα τελευταία χρόνια δίνεται συνεχώς και μεγαλύτερη προσοχή στην εικόνα ενός έθνους ως εμπορικού χαρακτήρα (Fanning, 2011). Στην Ελλάδα ο ενιαίος εθνικός εμπορικός χαρακτήρας δεν έχει αναπτυχθεί όσο θα έπρεπε ως σήμερα (Καθημερινή, 2013). Γίνεται έτσι προφανές ότι για την καλύτερη εμπορική παρουσίαση και απόδοση των εξαγωγών θα βοηθούσε η συνέργεια μεταξύ εξαγωγικών επιχειρήσεων που καλλιεργώντας μακροπρόθεσμες σχέσεις με αγορές του εξωτερικού θα δημιουργήσουν αναγνωρίσιμες εμπορικές ονομασίες (IOBE, 2013).

Μετά την ανάλυση των 5 κατηγοριών, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι σήμερα παρατηρούνται τα ακόλουθα: Το έτος 2012 το ισοζύγιο εμπορικών συναλλαγών μειώθηκε σε 3,4% του ΑΕΠ σε σχέση με 9,9% το 2011 και προβλέπεται περαιτέρω μείωση το 2013. Για την επίτευξη της μείωσης κατά τη διάρκεια των χρόνων της κρίσης σημειώθηκε προσπάθεια να αμβλυνθούν οι παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα σημειώθηκαν αλλαγές στο κόστος των ελληνικών προϊόντων, καθώς μέσω της νομοθετικής λειτουργίας αναπτύχθηκε το πλαίσιο για την μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας που οδήγησε σε μείωση του μισθολογικού κόστους και κατ' επέκταση του μοναδιαίου κόστους παραγωγής κατά 8% περίπου την περίοδο 2009-2012 (Ινστιτούτο Εργασίας, 2012). Παράλληλα η αναδιάρθρωση της αγοράς στα χρόνια της κρίσης δημιούργησε ανακατατάξεις στη δομή της οικονομίας οδηγώντας σε μία μεγαλύτερη συγκέντρωση του κεφαλαίου αυξάνοντας το ποσοστό των διεθνοποιημένων επιχειρήσεων (European Commission, 2013).

Σε σχέση με τους υπολοίπους παράγοντες, οι μεταρρυθμίσεις για τη διάρθρωση του οικονομικού κλίματος καθυστέρησαν αλλά βρίσκονται σήμερα στην κορυφή της ατζέντας της ελληνικής κυβέρνησης και των δανειστών (Eurobank, 2013), ενώ με την ολοκλήρωση της αναδιάρθρωσης του τραπεζικού συστήματος προβλέπεται να βελτιωθεί η χρηματοοικονομική κατάσταση (Ναυτεμπορική, 2013). Την ίδια στιγμή ο κλάδος της παραγωγής είναι ο μόνος που παρουσίασε αύξηση πωλήσεων το 2012 (ICAP, 2012) ενώ οι ελληνικές επιχειρήσεις ιδιαίτερα στους κλάδους των τροφίμων και ποτών προσπαθούν

με συνέργειες και σε συνεργασία με την ελληνική πολιτεία να προβληθούν μέσω κοινής εμπορικής ονομασίας (Ημερήσια, 2013).

Με τα παραπάνω επιχειρήθηκε μια παρουσίαση των βασικών αιτιών και συνεπειών της οικονομικής κρίσης, των συνθηκών που επικρατούν στο οικονομικό περιβάλλον, της αναγκαιότητας της ελληνικής οικονομίας προς τον εξαγωγικά χαρακτήρα και των παραγόντων που επηρεάζουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων. Για την πλήρη κατανόηση του πλαισίου που περικλείει τις εξαγωγές προϊόντων θα παρουσιαστούν η σημερινή κατάσταση των ελληνικών προϊόντων στην διεθνή αγορά, ο χαρακτήρας των ελληνικών εξαγωγών και οι προορισμοί τους.

Η Ελλάδα ως κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμμορφώνεται και συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινής εμπορικής πολιτικής. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί τον μεγαλύτερο έμπορο παγκοσμίως τόσο στις εξαγωγές όσο και στις εισαγωγές, με τζίρο που ξεπέρασε το 2011 τα 3 τρις ευρώ αποτελώντας το 16% του συνολικού παγκοσμίου εμπορίου. Την Ευρωπαϊκή Ένωση ακολουθούν η Αμερική με ποσοστό 14% και η Κίνα με ποσοστό 12% που είδε το ποσοστό της να τετραπλασιάζεται τη δεκαετία 2001-2010 (Eurostat, export tables).

Οι εξαγωγές των ελληνικών επιχειρήσεων κατά τα έτη της κρίσης αυξήθηκαν ραγδαία. Συγκεκριμένα, η αξία των εξαγωγών το 2011 έφτασε τα 20 δις ευρώ, επιτυγχάνοντας μεγέθυνση κατά 18,4% σε σχέση με το 2010 που ανήλθαν στα 17 δις ευρώ. Το 2012 παρατηρήθηκε περαιτέρω αύξηση κατά 8,8% με την αξία των εξαγωγών να φτάνει τα 22 δις ευρώ. Στο πρώτο τρίμηνο του 2013 συνεχίζεται η αύξηση της αξίας των πωλήσεων των ελληνικών προϊόντων κατά 10,5% σε σχέση με τους αντίστοιχους μήνες του έτους 2012 (Τράπεζα της Ελλάδος). Συνολικά εκτιμάται ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης, δηλαδή την περίοδο 2008-2012, η αξία των εξαγωγών αυξήθηκε συνολικά κατά 59% (Σύνδεσμος εξαγωγέων βορείου Ελλάδος, 2013).

Οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης των ελληνικών εξαγωγών τοποθετούν την Ελλάδα στην πρώτη θέση στην αύξηση εξαγωγών στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αυξάνοντας παράλληλα κατά δύο θέσεις την εξαγωγική κατάταξή της σε σχέση με τα 27 κράτη-μέλη (Eurostat). Σύμφωνα με τις διεθνείς εκθέσεις σημαντικό ρόλο για αυτή την εξέλιξη έπαιξε η μείωση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (Ernst & Young, 2013) και η άνοδος στη διεθνή κατάταξη ανταγωνιστικότητας (ΣΒΒΕ, 2013). Οι εξαγωγές πλέον αποτελούν άνω του 50% των εισαγωγών σε σχέση με το περίπου 30% πριν την κρίση

(Τράπεζα της Ελλάδος). Το 2013 εκτιμάται επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών κατά 2%-3% που σχετίζεται με την κρίση των περιοχών που παραδοσιακά απευθύνονται οι εξωτερικές πωλήσεις των ελληνικών προϊόντων, δηλαδή του Ευρωπαϊκού Νότου (ΠΣΕ, 2013). Ωστόσο εκτιμάται ότι με επιτάχυνση της παγκόσμιας ζήτησης το 2013-14 θα ανακάμψουν οι ελληνικές εξαγωγές (Ernst & Young 2013).

Τον μεγαλύτερο εμπορικό εταίρο της Ελλάδος αποτελεί η περιοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την οποία το 2012 και 2011 εξήγαγε πάνω από το 50% του συνόλου με αξία άνω των 8 δις ευρώ. Ο δεύτερος σημαντικότερος εταίρος όσον αφορά τις εξωτερικές πωλήσεις είναι τα Βαλκάνια που απορροφούν περίπου το 16% του συνόλου με αξία σχεδόν 3 δις ευρώ. Αυτό οφείλεται στην διεθνοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων από τις αρχές του 1990 και την εξάπλωσή τους στο χώρο της Ν.Α. Ευρώπης πετυχαίνοντας εξαγωγές από το 2008 που αντιστοιχούν περίπου στο 20% των ελληνικών εξαγωγών σε αξία. Οι τάσεις για το 2013 με βάση τους μήνες Ιανουάριο - Φεβρουάριο δείχνουν μια μείωση του ποσοστού των Βαλκανίων με ταυτόχρονη ισόποση αύξηση του ποσοστού των Λοιπών Χωρών (Ινδία, Κίνα κλπ) με 14,3% το 2013 έναντι 11,9% το 2012 (ΕΛΣΤΑΤ).

Με βάση τις χώρες το 2012 οι ελληνικές εξαγωγές κατευθύνθηκαν κυρίως στις Ιταλία, με ποσοστό 10,9% και αξία σχεδόν 1,9 δις ευρώ, και Γερμανία, με ποσοστό 10,1% και αξία περίπου 1,8 δις ευρώ. Τους δύο πρώτους μήνες του 2013, αν προστεθούν στην αξία των εξαγωγών και τα πετρελαιοειδή, η χώρα που απορροφά τις περισσότερες εξωτερικές πωλήσεις ελληνικών προϊόντων είναι η Τουρκία με ποσοστό 9,8% και αξία 424 εκ. ευρώ και η Ιταλία με ποσοστό 9,6% και αξία 416 εκ. ευρώ. Αμφότερες παρουσιάζουν μία μεγάλη αύξηση σε σχέση με τους ίδιους μήνες του 2012 (24,6% και 36,4% αντίστοιχα), ενώ μεγέθυνση των εξαγωγών παρατηρείται και στις χώρες της Αιγύπτου και της Ισπανίας με ποσοστιαία αύξηση 238% για την πρώτη και 88% για τη δεύτερη (ΕΛΣΤΑΤ).

Ο κλάδος των τροφίμων και ποτών περιλαμβάνει την ομάδα γεωργικών προϊόντων, δηλαδή τρόφιμα, ζωντανά ζώα, ποτά και καπνό, και καλύπτει περίπου το 6% των συνολικών εξαγωγών της Ευρωζώνης. Κύρια προϊόντα στον τομέα των τροφίμων θεωρούνται επίσης τα δημητριακά, τα φρούτα, τα λαχανικά και τα γαλακτοκομικά προϊόντα (Eurostat).

Σήμερα η τάση των μεταποιητικών επιχειρήσεων να εξάγουν περισσότερο (Markatou,

2012) και η πτώση των κύριων μεταποιητικών εξαγωγικών μονάδων των περασμένων δεκαετιών όπως η κλωστοϋφαντουργία (Panagiotakopoulos, 2011) έχουν καταστήσει άλλους κλάδους όπως αυτόν των τροφίμων και ποτών, που δημιουργούν πλέον το 30% της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της μεταποίησης, ως θεμελιώδες μέγεθος για την ελληνική οικονομία (IOBE, 2013, Markatou, 2012). Η άνοδος του κλάδου των τροφίμων και ποτών αντικατοπτρίζεται και στο εξωτερικό εμπόριο, όπου πλέον θεωρείται ως η νέα «ναυαρχίδα» των εξαγωγών αντικαθιστώντας την κλωστοϋφαντουργία (ΣΕΒΕ, 2013).

Οι τάσεις για τον κλάδο, παρά τις ανταγωνιστικές πιέσεις που δέχεται και τις ολοένα πιο αυστηρές προδιαγραφές για την ασφάλεια των τροφίμων (Vlachos and Patsis, 2005), δείχνουν θετικές. Συγκεκριμένα σημειώθηκε αύξηση 9,4% κατά το έτος 2012 που αντιστοιχεί σε 357 εκατομμύρια ευρώ καλύπτοντας περίπου το 1/3 των συνολικών ελληνικών εξαγωγών. Ταυτόχρονα αυξήθηκαν κατά 1,4% οι εξαγωγές των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, με τα φρούτα / λαχανικά να καταλαμβάνουν τις 34 θέσεις από τα 100 πιο εξαγωγίμα προϊόντα της χώρας (Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εξαγωγέων, 2013). Οι τάσεις για το 2013 παραμένουν ευοίωνες με τον κλάδο να σημειώνει ποσοτική αύξηση του ποσού των εξαγωγών κατά 22% το πρώτο τρίμηνο του 2013 σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο του περασμένου έτους (Ελληνικός Οργανισμός Εξωτερικού Εμπορίου, 2013). Συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι οι αγροτικές περιοχές της υπαίθρου της Ελλάδας συνεχίζουν να παρουσιάζουν εξαγωγικά πλεόνασμα (ΣΕΒΕ, 2013).

Κεφάλαιο 3

Μελέτη του κλάδου ποτών και τροφίμων

3.1. Η σημασία του κλάδου με βάση διαρθρωτικά στοιχεία

Ο κλάδος τροφίμων και ποτών στην Ελλάδα, όμοια με τις αντίστοιχες αναπτυξιακές τάσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση τις τελευταίες δεκαετίες, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, καθώς αντιστοιχεί στο σημαντικότερο τομέα της δευτερογενούς εγχώριας παραγωγής και μεταποίησης. Οι εξελίξεις και τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά του ελληνικού κλάδου τροφίμων και ποτών επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τη συνολική πορεία της εγχώριας οικονομίας, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον αριθμό των επιχειρήσεων, τη συμβολή στην απασχόληση και το συνολικό εγχώριο προϊόν. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως ο κλάδος αυτός αποτελεί έναν από τους κλάδους που επλήγησαν λιγότερο από την έλευση της κρίσης στη χώρα, ενώ διατήρησε τάσεις ανάπτυξης μέχρι και το 2011, όταν και η πλειοψηφία των οικονομικών τομέων στη χώρα κατέδειξε σημαντικές υφεσιακές τάσεις.

Αυτό συνέβη διότι, εκτός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αφορούν τα προϊόντα των τροφίμων, ο αντίστοιχος κλάδος στη χώρα ήταν αρκετά δυναμικός και ανταγωνιστικός, καταγράφοντας κατά τα προηγούμενα χρόνια έντονη επενδυτική και εμπορική δραστηριότητα τόσο σε εγχώριο επίπεδο όσο και σε διεθνές, ιδιαίτερα αναφορικά με τις χώρες της ΕΕ και τις χώρες των Βαλκανίων. Καθίσταται, λοιπόν, προφανές, πως ο κλάδος τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα αποτελεί έναν από τους μοχλούς της εγχώριας οικονομίας, ο οποίος μπορεί να αποτελέσει έναν από τους βασικότερους άξονες ανάπτυξης για τα επόμενα χρόνια στην προσπάθεια της χώρας να εξέλθει από την κρίση και να αποκαταστήσει την περιορισμένη ανταγωνιστικότητά της. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο έκθεση της McKinsey το 2011 αναφορικά με την αναπτυξιακή πορεία της Ελλάδας για τα επόμενα 10 χρόνια (McKinsey: Greece, 10 years ahead, 2011) χαρακτηριστικά αναφέρει πως ανάμεσα στους 5 κλάδους οι οποίοι πρόκειται τα επόμενα χρόνια να γνωρίσουν σημαντική ανάπτυξη στη χώρα είναι και ο κλάδος των τροφίμων και συγκεκριμένα τα Προϊόντα Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και τα προϊόντα της εγχώριας ιχθυοκαλλιέργειας.

Σύμφωνα με τις ετήσιες εκθέσεις του IOBE (2007, 2008, 2009, 2010, 2011,2012), ο κλάδος τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα κατατάσσεται σταθερά πρώτος σε όρους προστιθέμενης αξίας, αριθμού επιχειρήσεων και απασχόλησης αναφορικά με τους υπόλοιπους κλάδους της μεταποίησης, και δεύτερος σε όρους κύκλου εργασιών, ακολουθούμενος από τα διυλιστήρια. Ωστόσο, από το 2009 ο κλάδος κατέγραψε τάσεις ύφεσης σε όρους απασχόλησης, προστιθέμενης αξίας, πωλήσεων, παραγωγής και επενδύσεων, γεγονός όμως που αποδίδεται εν πολλοίς στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου, οι οποίες αποτελούν την πλειονότητά του σε ποσοστό περίπου 95%. Έτσι, η σχετική σταθερότητα και ανθεκτικότητα του κλάδου οφείλεται στο γεγονός πως οι μεγάλες επιχειρήσεις, παρά το γεγονός πως αποτελούν μόνο περίπου το 5% του συνόλου των επιχειρήσεων του κλάδου, αντιστοιχούν παράλληλα σε συντριπτικά μεγαλύτερα ποσοστά απασχόλησης, κύκλου εργασιών και προστιθέμενης αξίας.

Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2012), το σύνολο των επιχειρήσεων του ελληνικού κλάδου τροφίμων-ποτών αγγίζει σήμερα τις 16.695 επιχειρήσεις, καταγράφοντας σταθερή αύξηση κατά τα τελευταία 3 χρόνια και αντιπροσωπεύοντας το 23% του συνόλου των μεταποιητικών επιχειρήσεων. Επίσης, σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του IOBE και τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία, οι επιχειρήσεις του κλάδου που απασχολούν πάνω από 10 άτομα είναι 893, ενώ οι επιχειρήσεις που απασχολούν κάτω από 10 άτομα φθάνουν τις 15.802. Ακόμη, σε όρους απασχόλησης, ο κλάδος τροφίμων-ποτών απασχολεί περίπου το 23% των εργαζομένων του συνολικού μεταποιητικού κλάδου, ποσοστό το οποίο ωστόσο μειώθηκε σημαντικά κατά τα τρία τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω της μείωσης του αριθμού των εργαζομένων στις μικρότερες επιχειρήσεις του κλάδου.

Επιπροσθέτως, βάσει των στοιχείων του IOBE (2011) ο κλάδος τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα αντιστοιχεί στο 26,2% του συνόλου του κύκλου εργασιών του μεταποιητικού τομέα, καταγράφοντας το έτος 2010 πωλήσεις αξίας €9,74 δις, ενώ οι μικρές επιχειρήσεις του κλάδου αντιστοιχούν μόνο στο 8% του κύκλου εργασιών για το 2009. Επίσης, οι συνολικές πωλήσεις του κλάδου σημείωσαν πτώση σε σχέση με το προηγούμενο έτος, γεγονός που οφείλεται στην κατακόρυφη πτώση κατά περίπου 70% στις πωλήσεις των επιχειρήσεων που απασχολούν κάτω από 10 άτομα, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις του κλάδου για το ίδιο χρονικό διάστημα αυξήθηκαν, αλλά οριακά (+1,2%).

Ομοίως, πτώση καταγράφεται από το 2009 και μετά στην προστιθέμενη αξία του

κλάδου τροφίμων-ποτών, η οποία και πάλι οφείλεται στην αντίστοιχη πτώση των μικρότερων επιχειρήσεων. Παρόλα αυτά, στο σύνολό του ο κλάδος κατατάσσεται πρώτος σε όρους προστιθέμενης αξίας στο σύνολο του τομέα της μεταποίησης. Ακόμη, οι δαπάνες για επενδύσεις σε τρόφιμα και ποτά μειώθηκαν το 2009 κατά 71% στις μικρές επιχειρήσεις και κατά 25% στις μεγάλες (IOBE, 2011), καταδεικνύοντας το αρνητικό επενδυτικό κλίμα στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια και μετά την έλευση της κρίσης το 2009. Αναφορικά με τη διάρθρωση του κλάδου, ο υποκλάδος «ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων» αντιστοιχεί στο μεγαλύτερο αριθμό του συνόλου των επιχειρήσεων του κλάδου, ενώ σε όρους κύκλου εργασιών, πρώτοι κατατάσσονται οι υποκλάδοι της «παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων» και «ποτών», καταγράφοντας ποσοστό επί του συνόλου των πωλήσεων κατά 40% για το 2009.

Σε όρους προστιθέμενης αξίας, πρώτος υποκλάδος είναι αυτός των «ποτών», ακολουθούμενος από τον υποκλάδο των «γαλακτοκομικών προϊόντων», ο οποίος συνεισφέρει σημαντικά στη συνολική προστιθέμενη αξία και στο σύνολο των επενδύσεων του κλάδου. Τέλος, αναφορικά με την απασχόληση, πρώτοι έρχονται οι υποκλάδοι της αρτοποιίας, των γαλακτοκομικών προϊόντων και των ποτών. Συνολικά, οι υποκλάδοι που απαρτίζουν το σύνολο του κλάδου τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα είναι οι:

- 1), επεξεργασία και συντήρηση κρέατος και παραγωγή προϊόντων κρέατος,
- 2) ψάρια, καρκινοειδή μαλάκια παρασκευασμένα και διατηρημένα,
- 3) επεξεργασία και συντήρηση φρούτων και λαχανικών,
- 4) παραγωγή φυτικών και ζωικών ελαίων και λιπών,
- 5) παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων,
- 6) παραγωγή προϊόντων αλευρόμυλων, αμύλων και προϊόντων αμύλου,
- 7) παραγωγή ειδών αρτοποιίας και αλευρωδών προϊόντων,
- 8) ζαχαρώδη, κακάο, αρτύματα και καρυκεύματα,
- 9) παραγωγή παρασκευασμένων ζωοτροφών,
- 10) ποτά.

3.2. Η Ελληνική βιομηχανία ποτών και τροφίμων

Η βιομηχανία ποτών και τροφίμων κατέχει κυρίαρχη θέση στην ελληνική μεταποίηση. Αποτελεί επίσης, τον κλάδο με την υψηλότερη συμβολή σε όλα τα βασικά μεγέθη της

μεταποίησης, όπως είναι οι πωλήσεις, η προστιθέμενη αξία, ο αριθμός επιχειρήσεων και η απασχόληση. Καλύπτει το 25% του κύκλου εργασιών, κατέχει το 25% των συνολικών κεφαλαίων, παράγει το 24% της συνολικής προστιθέμενης αξίας και απασχολεί πάνω από το 22% των απασχολούμενων στο σύνολο του μεταποιητικού τομέα. Ενδεικτικά, το 2002 ο κλάδος πραγματοποίησε το 24,4% των συνολικών πωλήσεων της μεταποίησης, με δεύτερο τον κλάδο παραγωγών πετρελαίου και άνθρακα με ποσοστό 16,1%.

Στον συγκεκριμένο κλάδο, δραστηριοποιούνται περίπου 1.400 επιχειρήσεις (24% περίπου του συνόλου της μεταποίησης) και κατά μέσο όρο εργάζονται 61 άτομα ανά επιχείρηση. Η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων αυτών είναι μικρές, με προσωπικό μέχρι 50 άτομα, ωστόσο η συμμετοχή τους στις συνολικές πωλήσεις και στα καθαρά αποτελέσματα είναι μικρή.

Η πορεία της ελληνικής βιομηχανίας ως σύνολο την τελευταία δεκαετία έχει να επιδείξει δύο σαφώς διακριτές φάσεις: ταχεία άνοδο της παραγωγής μέχρι το 2000 και υποχώρηση στη δεύτερη πενταετία. Το 2004 υπήρξε μια αντιστροφή του αρνητικού κλίματος και άνοδος της παραγωγικής δραστηριότητας, όμως από το τελευταίο τρίμηνο άρχισαν να διαφαίνονται εκ νέου ενδείξεις υποχώρησης, οι οποίες συνεχίστηκαν και στο 2005. Την τελευταία αυτή περίοδο το κλίμα επηρεάστηκε αρνητικά κυρίως από τη διαφαινόμενη υποχώρηση της ζήτησης.

3.3.Χρηματοοικονομικά στοιχεία

Η παραγωγή του κλάδου τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από στοιχεία εποχικότητας, καθώς είναι σύνηθες να ενισχύεται η παραγωγή κατά τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο και κατά τους θερινούς μήνες να βρίσκεται στο ανώτερο της σημείο. Το φαινόμενο αυτό ενισχύεται και από το γεγονός πως οι κυρίαρχες βιομηχανίες του κλάδου είναι αυτές των γαλακτοκομικών προϊόντων, οι οποίες παράγουν προϊόντα παγωτού και άλλα σχετικά προϊόντα, τα οποία διατίθενται στην αγορά μετά τον Απρίλιο. Έτσι, η παραγωγή του κλάδου κατά τους φθινοπωρινούς μήνες μειώνεται σημαντικά, ακολουθώντας μέχρι το Φεβρουάριο σχετικά σταθερή πορεία, με μικρές διακυμάνσεις. Σύμφωνα με στοιχεία του IOBE (2011), η βιομηχανική παραγωγή του κλάδου τροφίμων επιβραδύνθηκε κατά τα τρία τελευταία χρόνια, ακολουθώντας τη γενικότερη οικονομική πορεία της χώρας, αν και το 2010 η παραγωγική επιβράδυνση

ήταν μικρότερη σε σχέση με τα δύο προηγούμενα έτη και παρά την περαιτέρω μείωση των βιομηχανικών επενδύσεων. Το ίδιο ωστόσο δεν ισχύει για τον κλάδο των ποτών, ο οποίος συνεχίζει να συρρικνώνεται, πιθανόν και ως αποτέλεσμα των φορολογικών εξελίξεων κατά το χρόνο της κρίσης.

Αναλυτικά, η βιομηχανική παραγωγή το 2011 του κλάδου τροφίμων μειώθηκε κατά 2,4% σε σχέση με το 2010, ενώ η αντίστοιχη μείωση του 2010 σε σχέση με το 2009 ήταν σχεδόν διπλάσια σε ποσοστό της τάξης του 4,1%. Αντίστοιχα, η μείωση του συνόλου της βιομηχανικής παραγωγής όλων των κλάδων κατά το 2011 ήταν περίπου 8,6%, γεγονός που καταδεικνύει τη σχετική ανθεκτικότητα του κλάδου τροφίμων-ποτών, εύρημα που καταγράφεται στις μικρότερες απώλειες των τροφίμων λόγω της οικονομικής ύφεσης στη χώρα σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί πως αυτό δεν ισχύει για τον κλάδο των ποτών, ο οποίος κατά τα τρία τελευταία έτη παρουσιάζει σημαντικά σημάδια συρρίκνωσης, καθώς η βιομηχανική παραγωγή μειώνεται σταδιακά από το 2009 μέχρι και το 2011. Από τους υποκλάδους του κλάδου τροφίμων-ποτών, αυτοί που διαχρονικά καταγράφουν μεγαλύτερα ποσοστά βιομηχανικής παραγωγής είναι αυτοί της επεξεργασίας και παραγωγής κρέατος, της παραγωγής προϊόντων αρτοποιίας και της γαλακτοβιομηχανίας, ενώ χαμηλότερα κατατάσσονται οι υποκλάδοι της παραγωγής ζαχαρωδών, κακάου, αρτυμάτων και καρυκευμάτων και της παραγωγής προϊόντων αλευρόμυλων και αμύλων.

Συνοπτικά, σύμφωνα με όλα τα διαθέσιμα στοιχεία του IOBE και της ΕΛΣΤΑΤ, τα τρία τελευταία χρόνια από το ξέσπασμα της κρίσης το 2009 μέχρι και το 2011, οι περισσότεροι από τους υποκλάδους του κλάδου τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα καταγράφουν αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης, φαινόμενο που συνάδει απόλυτα τόσο με τη γενικότερη δημοσιονομική και πιστοληπτική πολιτική της χώρας όσο και με το σημαντικό έλλειμμα επενδύσεων που εντοπίζεται στην οικονομία. Χαρακτηριστικά σημειώνεται πως το 2011 σε σχέση με το 2010, ο υποκλάδος των γαλακτοκομικών προϊόντων κατέγραψε συρρίκνωση της παραγωγής κατά 8,8%, ενώ οι αντίστοιχες μειώσεις για τους κλάδους των προϊόντων κρέατος και των ποτών ήταν 6,9% και 6,4%. Ως σημαντικότεροι λόγοι της μειούμενης παραγωγικής δραστηριότητας του συνόλου των επιχειρήσεων του κλάδου τροφίμων-ποτών στη χώρα καταγράφονται η ανεπάρκεια της ζήτησης, η ανεπάρκεια των κεφαλαίων κίνησης και οι γενικότερες μεταβλητές που σχετίζονται με την οικονομική κρίση.

Παράλληλα, τα τρία τελευταία χρόνια έχει καταγραφεί σημαντική άνοδος του δείκτη τιμών παραγωγού, κυρίως λόγω της σημαντικής αύξησης του κόστους παραγωγής λόγω της ανόδου της τιμής του πετρελαίου και της ενέργειας, αν και οι επιδράσεις αυτής της ανόδου ήταν πιο περιορισμένες στον κλάδο τροφίμων-ποτών σε σχέση με άλλους κλάδους της εγχώριας οικονομίας. Μάλιστα, σύμφωνα με τα ευρήματα του IOBE το 2011, ο κλάδος τροφίμων φαίνεται να έχει απορροφήσει σχετικά αποτελεσματικά την άνοδο του κόστους παραγωγής, γεγονός που επεξηγεί εν μέρει τη σχετική ανθεκτικότητα του κλάδου σε σχέση με την υπόλοιπη βιομηχανία. Από την άλλη όμως πλευρά, ο κλάδος τροφίμων έχει πληγεί σημαντικά από τη διατροφική κρίση του 2008, όταν οι τιμές των τροφίμων σε παγκόσμιο επίπεδο αυξήθηκαν ραγδαίως.

Το αποτέλεσμα αυτοί καταγράφεται στη σημαντική απόκλιση μεταξύ του δείκτη τιμών παραγωγού και του αντίστοιχου δείκτη τιμών καταναλωτή, καθώς οι τιμές των τροφίμων μέχρι και το 2011 καταγράφουν άνοδο με σημαντικές πληθωριστικές τάσεις. Συγκεκριμένα προϊόντα του κλάδου τροφίμων, όπως είναι τα σιτηρά, το ψωμί, τα ζυμαρικά, τα κτηνοτροφικά και πτηνοτροφικά προϊόντα σημείωσαν μεγάλη άνοδο κατά το 2011, λόγω της πληθωριστικής τάσης που προέκυψε από τις συνεχόμενες διεθνείς ανατιμήσεις των σιτηρών, τις έντονες κερδοσκοπικές επιθέσεις στην αγορά των δημητριακών και τη συνακόλουθη αύξηση των τιμών των δημητριακών στα διεθνή χρηματιστήρια εμπορευμάτων. Έτσι, παρά τις τελευταίες προσπάθειες μείωσης του κόστους μέσω αντίστοιχης μείωσης των μισθών με σκοπό την ενίσχυση της εγχώριας ανταγωνιστικότητας, φαίνεται πως οι πληθωριστικές τάσεις των τροφίμων είναι ακόμα ισχυρές, γεγονός που οφείλεται εν μέρει στις διεθνείς εξελίξεις αναφορικά με τις τιμές.

Προς επιβεβαίωση των προαναφερθέντων ευρημάτων, η έρευνα Επενδύσεων του IOBE για το 2011 αποκάλυψε το σχετικά δυσμενές κλίμα που κυριαρχεί στον κλάδο τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα, καθώς η πλειοψηφία των επιχειρηματιών προβλέπει περαιτέρω συρρίκνωση του κλάδου για τα επόμενα έτη. Πιο συγκεκριμένα, οι σημαντικότεροι αρνητικοί παράγοντες αναφορικά με τις επενδυτικές αποφάσεις στον κλάδο που συνθέτουν αυτό το κλίμα είναι η μικρή διαθεσιμότητα και το υψηλό κόστος των κεφαλαίων, η υψηλή φορολόγηση των κερδών και η οικονομική πολιτική στο σύνολό της. Οι μεγαλύτερες ανάγκες του κλάδου αναφορικά με τις αντίστοιχες επενδύσεις είναι η αντικατάσταση του υφιστάμενου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, η αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας για τα ήδη παραγόμενα προϊόντα, η διεύρυνση

της παραγωγικής δυναμικότητας για την παραγωγή νέων προϊόντων και η βελτίωση των μεθόδων παραγωγής. Η τελευταία έρευνα του IOBE το Νοέμβριο του 2011 καταγράφει πως οι επιχειρήσεις του κλάδου τροφίμων-ποτών θεωρούν πως οι επενδύσεις του κλάδου στα επόμενα έτη μπορούν να αυξηθούν κυρίως μέσω της αύξησης της ζήτησης, της αύξησης των κερδών των επιχειρήσεων και των τεχνολογικών εξελίξεων.

Σε γενικούς όρους, η κερδοφορία του κλάδου τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα έχει μειωθεί σημαντικά τα τρία τελευταία χρόνια, καταγράφοντας υψηλή αύξηση των ζημιών και σημαντική υποχώρηση των κερδών. Ωστόσο, σύμφωνα με τις εκθέσεις του IOBE φαίνεται πως ο κλάδος διατηρεί σε σχετικά ικανοποιητικά επίπεδα τη ρευστότητά του, διατηρώντας παράλληλα την υψηλή διαπραγματευτική του δύναμη έναντι των προμηθευτών. Επίσης, καταγράφεται πως παραδοσιακά οι μεγάλες επιχειρήσεις του κλάδου συμβάλλουν σε μεγαλύτερα ποσοστά στις συνολικές πωλήσεις του κλάδου, παρά το μικρό ποσοστό συμμετοχής του στο σύνολο των επιχειρήσεων. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται τα ποσοστά συμμετοχής των πολύ μικρών (1-10 εργαζόμενοι), μικρών (11-50 εργαζόμενοι), μεσαίων (51-250 εργαζόμενοι) και μεγάλων επιχειρήσεων (>250 εργαζόμενοι) του κλάδου στο σύνολο του κύκλου εργασιών του κλάδου για τα έτη 2010, 2011 και 2012.

Πίνακας 1 Συμμετοχή επιχειρήσεων στον κύκλο εργασιών

	2010	2011	2012
Επιχειρήσεις	Συμμετοχή στο συνολικό κύκλο εργασιών		
Πολύ μικρές (1-10 άτομα)	4,2%	4,1%	4,0%
Μικρές (11-50 άτομα)	16,6%	16,4%	17,9%
Μεσαίες (51-250 άτομα)	30,9%	30,8%	31,8%
Μεγάλες (>250 άτομα)	46,4%	48,8%	46,2%

Πηγή: IOBE

Αναφορικά με την εξέλιξη της χρηματοοικονομικής κατάστασης των επιχειρήσεων του κλάδου τροφίμων και ποτών στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια, φαίνεται πως οι

πολύ μικρές επιχειρήσεις κατάφεραν να επιτύχουν θετικό περιθώριο κέρδους, καταγράφοντας τη δεύτερη καλύτερη επίδοση ανάμεσα στις επιχειρήσεις ανά τάξη απασχόλησης, ενώ οι μικρές επιχειρήσεις του κλάδου είχαν τις αντίστοιχες χειρότερες επιδόσεις σε όρους κερδοφορίας. Τις υψηλότερες επιδόσεις κατέγραψαν οι μεσαίες επιχειρήσεις, αναφέροντας τα υψηλότερα καθαρά κέρδη και τις μικρότερες καθαρές ζημιές, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις είχαν σχετικά ζημιογόνα δραστηριότητα, παρά την υψηλότερη συμβολή τους στις συνολικές πωλήσεις του κλάδου.

Αναφορικά με τις χρηματοοικονομικές επιδόσεις των υποκλάδων του εγχώριου κλάδου τροφίμων-ποτών, καταγράφεται πως οι υψηλές πωλήσεις δε συνεπάγονται απαραίτητα και υψηλή κερδοφορία, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον υποκλάδο των γαλακτοκομικών προϊόντων, ο οποίος παρά τη συνεχή αύξηση των πωλήσεων παρουσιάζει ολοένα και μειούμενο περιθώριο κέρδους. Επίσης, ο υποκλάδος των ποτών εμφανίζει τόσο υψηλές πωλήσεις όσο και υψηλό περιθώριο κέρδους, ενώ ο υποκλάδος της παραγωγής άλλων ειδών διατροφής συνεχίζει να επιδεινώνεται σε όρους κερδοφορίας, πωλήσεων και περιθωρίου κέρδους τα τελευταία χρόνια. Συνοπτικά, σύμφωνα με την τελευταία έρευνα του IOBE για το 2013, το έτος 2010 - 11 ήταν ζημιογόνο για τον κλάδο τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα, κυρίως λόγω των υψηλών εξόδων που αντιμετώπισαν οι επιχειρήσεις, οι οποίες συνεχίζουν να στηρίζονται σε ξένα κεφάλαια για τη χρηματοδότησή τους, παρά τον περιορισμό της πιστοληπτικής τους επέκτασης.

3.4.Οι Επενδύσεις στην Ελληνική Βιομηχανία Ποτών και Τροφίμων

Σύμφωνα με τις Έρευνες Επενδύσεων στη Βιομηχανία που διεξάγει το IOBE, οι επιχειρήσεις του κλάδου τροφίμων-ποτών εκτιμούν ότι η επενδυτική τους δαπάνη το 2004 αυξήθηκε κατά 9,6% έναντι του προηγούμενου έτους. Η τελική αυτή εκτίμηση είναι σημαντικά μικρότερη έναντι των προβλέψεων που είχαν διατυπώσει οι ίδιες οι επιχειρήσεις. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι οι επενδυτικές προθέσεις των επιχειρήσεων επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από το γενικότερο οικονομικό κλίμα. Σχετικά με τις επενδυτικές προθέσεις των επιχειρήσεων του κλάδου για το 2005, τα αποτελέσματα συντείνουν μάλλον σε μείωση του ύψους των συνολικών επενδυτικών δαπανών έναντι του προηγούμενου έτους.

Από τις έρευνες προκύπτει επίσης ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των επενδύσεων κατευθύνεται στην αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας για ήδη παραγόμενα προϊόντα και ακολουθεί η αντικατάσταση του υπάρχοντος κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Σημαντικό μέρος των επενδύσεων κατευθύνεται επίσης στον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων αλλά και στην παραγωγή νέων προϊόντων.

Τέλος, ως προς τους παράγοντες που επηρεάζουν τις επενδύσεις, σημαντικότερες εμφανίζονται οι τεχνολογικές εξελίξεις, που ωθούν τις επιχειρήσεις σε εκσυγχρονισμό των μονάδων παραγωγής, ενώ ακολουθούν η προσδοκώμενη ζήτηση για τα προϊόντα τους, τα προσδοκώμενα κέρδη και τα εκάστοτε κίνητρα για επενδύσεις.

3.5.Οι Τιμές στην Ελληνική Βιομηχανία Ποτών και Τροφίμων

Το επίπεδο των βιομηχανικών τιμών τροφίμων-ποτών εκτιμάται με βάση το Δείκτη Τιμών Παραγωγού στη Βιομηχανία (ΔΤΠ). Το 2004, η ΕΣΥΕ προέβη σε αναθεώρηση του δείκτη αυτού με νέο έτος βάσης (2000=100) αλλά και με νέους συντελεστές στάθμισης. Ως αποτέλεσμα, η βαρύτητα κάποιων προϊόντων στους υποκλάδους αλλά και στον κλάδο να έχει διαφοροποιηθεί. Σημαντικότερη είναι η περίπτωση του υποκλάδου φυτικών και ζωικών λιπών και ελαίων, ο οποίος έχει πλέον τη μεγαλύτερη βαρύτητα στη διαμόρφωση του ΔΤΠ για τον κλάδο και στο ΔΤΠ του οποίου αυξήθηκε πολύ η συμμετοχή του παρθένου ελαιόλαδου. Οι μεταβολές αυτές οδήγησαν σε πολύ υψηλότερες τιμές του δείκτη κατά το 2004, έναντι του προηγούμενου έτους, που μόνο εν μέρει οφείλονται σε πραγματικές αυξήσεις των τιμών, ενώ είναι κυρίως αποτέλεσμα των παραπάνω τεχνικών αλλαγών. Υπό αυτήν τη σημαντική αίρεση θα πρέπει να μελετηθούν και οι εξελίξεις των τιμών γενικότερα στον κλάδο ποτών και τροφίμων.

Την περίοδο 1995-2004, οι τιμές παραγωγού του κλάδου αυξήθηκαν κατά μέσο όρο ταχύτερα από αυτές του συνόλου της μεταποίησης και σωρευτικά κατά 42,6%. Σε σύγκριση με τις τιμές εκροών του πρωτογενή τομέα κατά την ίδια περίοδο, παρατηρείται ταχύτερη αύξηση των τελευταίων, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι μέρος της μεταβολής των τιμών των γεωργικών προϊόντων απορροφάται τελικά από τη βιομηχανία και δε μετακυλύεται στους καταναλωτές. Σε σχέση με τις τιμές λιανικής, όπως αυτές εκτιμώνται από το Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (ΔΤΚ) για τα ποτά και τα τρόφιμα, διαφαίνεται μια σχεδόν πλήρης μετακύλυση των αυξήσεων στις τιμές παραγωγού προς

τους τελικούς καταναλωτές. Μάλιστα, αν εξαιρεθεί το 2004, η μέση ετήσια άνοδος του ΔΤΚ είναι 0,6 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερη της αντίστοιχης ανόδου του ΔΤΠ.

Τέλος, από το πρώτο επτάμηνο του 2005 καταγράφονται τάσεις σταθεροποίησης τόσο των τιμών εκροών γεωργικών προϊόντων, όσο και των τιμών παραγωγού αλλά και των τιμών λιανικής ποτών και τροφίμων.

3.6.Εγχώριες προκλήσεις και προβλήματα

Ο κλάδος τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα, αποτελώντας έναν από τους πλέον νευραλγικούς κλάδους της εγχώριας οικονομίας, αντιμετωπίζει παράλληλα τόσο τις διεθνείς προκλήσεις της διεθνούς αγοράς τροφίμων όσο και τις προκλήσεις που απορρέουν από το εσωτερικά προβλήματα της χώρας. Εκτός των διεθνώς εξελίξεων, όπως αυτές αναλύθηκαν προηγουμένως, οι οποίες αφορούν κυρίως τις κοινωνικές, οικονομικές, θεσμικές και τεχνολογικές εξελίξεις, ο κλάδος τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα πρέπει να αντιμετωπίσει σωρεία προβλημάτων και ελλείψεων. Σύμφωνα με την έκθεση του IOBE (2011), τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ελληνικός κλάδος τροφίμων-ποτών είναι τα παρακάτω:

- Η δύσκολη οικονομική συγκυρία που επηρεάζει δραστικά τις αγοραστικές συνήθειες, τη διάθεση του εισοδήματος και τα πρότυπα των καταναλωτών
- Η δραματική πτώση της αγοραστικής δύναμης και η μετατόπιση των καταναλωτικών επιλογών προς τα προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας από τα επώνυμα προϊόντα.
- Ο περιορισμός της χρηματοδότησης λόγω της μειωμένης τραπεζικής ρευστότητας που επιφέρει μείωση του αριθμού των παρεχόμενων τραπεζικών δανείων, εξάντληση των ιδίων κεφαλαίων των επιχειρήσεων και χαμηλή κινητικότητα του χρήματος
- Ο υψηλός κίνδυνος των επισφαλών απαιτήσεων, η αναποτελεσματική δημόσια διοίκηση και το ανεπαρκές θεσμικό πλαίσιο
- Τα προβλήματα που εντοπίζονται στις μεταφορές, οι μειωμένες επενδύσεις και τα ολοένα μειούμενα όρια των πιστώσεων των ξένων προμηθευτών

Τα προβλήματα αυτά σε συνδυασμό με τις παγκόσμιες εξελίξεις συνθέτουν ένα περιβάλλον αβεβαιότητας, όπου οι προκλήσεις είναι πολυδιάστατες και πολυάριθμες για τη λειτουργία και ανάπτυξη του κλάδου τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα. Οι σημαντικότερες εξ αυτών είναι οι μεγάλες διακυμάνσεις των τιμών στις διεθνείς αγορές τροφίμων, η αναμενόμενη αύξηση της ζήτησης για τρόφιμα, η άνοδος των αναδυόμενων οικονομικών που αυξάνουν τα μερίδια αγοράς παγκοσμίως, η συνεπαγόμενη εντατικοποίηση του ανταγωνισμού, τα προβλήματα της γεωργικής παραγωγής και η μείωση των διαθέσιμων φυσικών πόρων. Παράλληλα, μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις για τον κλάδο των τροφίμων είναι και οι αυξημένες καταναλωτικές απαιτήσεις αναφορικά με την ασφάλεια και ποικιλομορφία των προϊόντων τροφίμων, ενώ οι ανάγκες της βιωσιμότητας, της αειφορίας και της γενικότερης περιβαλλοντικής προστασίας επιβάλλουν νέα παραγωγικά και αναπτυξιακά πρότυπα. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί πως οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, σε συνδυασμό με τη βελτίωση της ποιότητας και ποσότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου, διαμορφώνουν νέες συνθήκες παραγωγής, διάθεσης, εμπορίας και ανταγωνισμού.

Επιπροσθέτως, ένα πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί είναι η υψηλή μεταβλητότητα των τιμών των τροφίμων σε διεθνές επίπεδο, μέσω της αύξησης της διαφάνειας της αγοράς, της αποτελεσματικότερης πληροφόρησης των παραγωγών και αγοραστών, της βελτίωσης του ρυθμιστικού πλαισίου και της βελτίωσης της παραγωγικότητας διαμέσου της ανάπτυξης πολιτικών για τα βιοκαύσιμα (FAO, 2011). Σε εγχώριο επίπεδο, η ανάγκη δημιουργίας μίας ολοκληρωμένης πολιτικής για την αγορά των τροφίμων, αναφορικά με την παραγωγική αλυσίδα, την καινοτομία και τη συνολική διαχείριση της αγοράς, είναι επιβεβλημένη. Στο πλαίσιο αυτό, υπάρχει ανάγκη ενίσχυσης των καινοτόμων επιχειρηματικών δράσεων και της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων για τη χρήση της νέας τεχνολογίας και τη διαχείριση της πληροφορίας.

3.7.Η Απασχόληση στην Ελληνική Βιομηχανία Ποτών και Τροφίμων

Σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) της ΕΣΥΕ και τους ισολογισμούς των επιχειρήσεων της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων, η απασχόληση στον κλάδο παρουσίασε άνοδο το 2002 ενώ μειώθηκε το 2003 και το 2004, κυρίως λόγω περιορισμού του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων και βοηθών σε οικογενειακή

επιχείρηση. Το πρώτο εξάμηνο του 2005 η ΕΕΔ καταγράφει αύξηση της απασχόλησης στη βιομηχανία ποτών και τροφίμων, έναντι του αντίστοιχου περσινού.

Από τα αποτελέσματα της Έρευνας για την Απασχόληση και την Αγορά Εργασίας που πραγματοποίησε το IOBE την περίοδο Ιουνίου-Αυγούστου 2004 προκύπτει, ότι στον συγκεκριμένο κλάδο η πλειοψηφία των επιχειρήσεων απασχολεί περίπου τον απαιτούμενο αριθμό ατόμων (68%). Αν και ποσοστό 30% θεωρεί ότι λειτουργεί με πλεονάζον προσωπικό, σε άμεση ερώτηση για τις προθέσεις τους στο εγγύς μέλλον, μόλις ένα 14% του συνόλου των ερωτηθέντων δήλωσε, ότι προγραμματίζει μείωση της απασχόλησης, ενώ 60% δε σχεδιάζει καμία αλλαγή και τέλος, μόνο το 26% πρόκειται να προβεί σε προσλήψεις.

Σχετικά με τους παράγοντες που φαίνεται να επηρεάζουν τη σχεδιαζόμενη πολιτική των επιχειρήσεων για την απασχόληση, σαν σημαντικότερος αυξητικός παράγοντας κρίθηκε το σημερινό και προσδοκώμενο επίπεδο ζήτησης των προϊόντων τους, ενώ δεύτερη σε σειρά κατάταξης έρχεται η εισαγωγή νέων τεχνολογιών ή προϊόντων, που συνδέεται με μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων ή διεύρυνσης των δραστηριοτήτων τους. Αντίθετα, οι επιχειρήσεις που δήλωσαν ότι προγραμματίζουν μείωση του αριθμού των εργαζομένων τους θεωρούν, σε ποσοστό 93%, ως σημαντικότερη αιτία την απόφασή τους για αναδιάρθρωση και εξορθολογισμό της επιχείρησης. Πρόκειται επομένως για στρατηγική κίνηση βελτίωσης της αποδοτικότητάς τους. Μεγάλη σημασία αποδίδεται τέλος στο χαμηλό περιθώριο κέρδους λόγω υψηλού κόστους για μισθούς και ημερομίσθια αλλά και του μη μισθολογικού κόστους εργασίας.

3.8.Ευκαιρίες και αναπτυξιακές τάσεις

Παρά τις διεθνείς προκλήσεις και τα εγχώρια προβλήματα, ο ελληνικός κλάδος τροφίμων-ποτών έχει σημαντικές ευκαιρίες ανάπτυξης, όπως διαφαίνεται και από τη σχετική ανθεκτικότητά του στην τρέχουσα υφεσιακή περίοδο. Μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες, όπως είναι η Nestle και η Coca Cola, συνεχίζουν να παράγουν μία ευρεία σειρά προϊόντων, ενώ πολλές ελληνικές εταιρίες έχουν αναπτύξει τα τελευταία χρόνια ένα δυναμικό και συνεχώς εξελισσόμενο δίκτυο πωλήσεων στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Παρά, λοιπόν, τη δυσμενή οικονομική συγκυρία, η Ελλάδα παρέχει ένα σημαντικό επιχειρηματικό περιβάλλον για τον κλάδο τροφίμων-ποτών, ιδιαίτερα σήμερα

όπου οι ανάγκες για προϊόντα υγιεινής διατροφής είναι αυξημένες. Παραδειγματικά, η αυξανόμενη κατανάλωση ελαιόλαδου παγκοσμίως αποτελεί μία εξαιρετικά σημαντική ευκαιρία για τον κλάδο. Σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση για τον κλάδο τροφίμων και ποτών στην Ελλάδα, τα κυριότερα πλεονεκτήματα που παρουσιάζονται στη χώρα αναφορικά με την προσέλκυση ξένων επενδυτών είναι (xgrima.gr, 2011):

- Το σχετικά χαμηλό λειτουργικό κόστος
- Η αφθονία πρώτων υλών
- Η παραγωγή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά κανονιστικό και νομοθετικό πλαίσιο
- Ο υψηλός βαθμός προσβασιμότητας στις αναδυόμενες αγορές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης
- Η εξοικείωση των Ελλήνων καταναλωτών με τα διεθνή διατροφικά πρότυπα
- Το καταρτισμένο και εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό
- Η διεθνής τάση για διατροφή βασισμένη στα μεσογειακά διατροφικά χαρακτηριστικά
- Η ανάπτυξη των μεσογειακών και βιολογικών προϊόντων, καθώς και των προϊόντων ΠΟΠ, όπως η φέτα, η σπιρουλίνα και η μαστίχα Χίου

Αναφορικά με τις αναπτυξιακές ευκαιρίες που παρουσιάζονται σε επίπεδο προϊόντος, ο κλάδος τροφίμων μπορεί να αναπτυχθεί μέσω του υποκλάδου της επεξεργασίας και παραγωγής κρέατος, καθώς τα τελευταία χρόνια το μερίδιο της εγχώριας παραγωγής στην κατανάλωση μειώνεται διαχρονικά, σε αντίθεση με την αύξηση της εισαγωγικής διείσδυσης (ICAP, 2011). Αυτό οφείλεται κυρίως στη μειωμένη ανταγωνιστικότητα των εγχώριων προϊόντων και στον κατακερματισμό της εγχώριας πρωτογενούς αγροτικής παραγωγής, η οποία αποτελείται από ένα μεγάλο αριθμό κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων μικρής παραγωγικής δυναμικότητας. Έτσι, ο ελληνικός κλάδος τροφίμων, εκμεταλλευόμενος το γεγονός πως η ζήτηση του κρέατος είναι σχετικά ανελαστικής φύσης, μπορεί να αναπτυχθεί μέσω της αποτελεσματικότερης οργάνωσης της εγχώριας παραγωγής, της αναβάθμισης της ανταγωνιστικότητας των εγχώριων προϊόντων κρέατος και της καθετοποίησης των μονάδων παραγωγής και επεξεργασίας, με σκοπό την αύξηση των εξαγωγών και τη μείωση του βαθμού εισαγωγικής διείσδυσης.

Ακόμη, ένας υποκλάδος που μπορεί να αναπτυχθεί στο μέλλον είναι αυτός της

βιολογικής γεωργίας, καθώς τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στον υγιεινό τρόπο διατροφής. Σύμφωνα με στοιχεία της ICAP (2011), η συνολική αξία της εγχώριας αγοράς βιολογικών τροφίμων αυξήθηκε κατά 30% το 2008 σε σχέση με το 2007, ωστόσο το 57% της αξίας αυτής προέρχεται από εισαγόμενα βιολογικά τρόφιμα. Σημαντικές, λοιπόν, αναπτυξιακές ευκαιρίες παρουσιάζονται στην αγορά των βιολογικών τροφίμων, καθώς όλο και περισσότερες αλυσίδες λιανικής πώλησης επεκτείνονται στην εμπορία τους, ενώ η ζήτηση για βιολογικό ελαιόλαδο, βιολογικό κρασί και βιολογικά εσπεριδοειδή αυξάνεται διαχρονικά, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς.

Αυξημένη ζήτηση τα τελευταία χρόνια καταγράφεται και στην αγορά των τυποποιημένων αρτοπαρασκευασμάτων, ενώ παράλληλα παρατηρείται και αύξηση των μαζικών αγορών στα σούπερ μάρκετ. Το γεγονός πως η εγχώρια κατανάλωση των αρτοπαρασκευασμάτων καλύπτεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από την εγχώρια παραγωγή και δεδομένου ότι οι εγχώριες μεγάλες αρτοβιομηχανίες είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένες σε επίπεδο διανομής και μηχανολογικού εξοπλισμού, προσφέρει περαιτέρω ευκαιρίες ανάπτυξης και διείσδυσης σε νέες αγορές, κυρίως σε αυτές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς η ανταγωνιστικότητα αυτών των προϊόντων είναι ιδιαίτερα υψηλή. Το ίδιο ισχύει και για την αγορά παγωτού, καθώς μία σημαντική εξέλιξη των τελευταίων ετών που ευνοεί την ανάπτυξή της είναι τα προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας, τα οποία έχουν αυξημένη ζήτηση από τους καταναλωτές.

Αναφορικά με τον κλάδο των ποτών, παρά το γεγονός ότι κινείται πτωτικά τα τελευταία χρόνια, ευκαιρίες ανάπτυξης εντοπίζονται στην αγορά της μπίρας, καθώς από τα υπόλοιπα αλκοολούχα ποτά το μόνο εξαγόμενο προϊόν είναι το ούζο. Έτσι, η αγορά της μπίρας παρουσιάζει σημαντικά χαρακτηριστικά ανάπτυξης, καθώς έχει χαμηλότερη τιμή σε σχέση με τα ανταγωνιστικά αλκοολούχα ποτά, η εγχώρια παραγωγική βάση είναι αρκετά μεγάλη, υπάρχει πληθώρα σημείων διάθεσης και αυξημένος βαθμός προσβασιμότητας, ενώ οι εγχώριες συνθήκες παραγωγής είναι αρκετά ευνοϊκές (ICAP, 2011). Ο ελληνικός κλάδος ποτών μπορεί να αναπτυχθεί μέσω της αγοράς μπίρας, εκμεταλλευόμενη την υψηλή τουριστική κίνηση, τη χαμηλή τιμή της και το γεγονός πως η χαμηλή περιεκτικότητά της σε αλκοόλ ευνοεί την κατανάλωση σε μεγάλες ποσότητες. Επίσης, σύμφωνα με μελέτη της ICAP (2011), τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία τάση μετατόπισης της ζήτησης μπίρας από την «κρύα» αγορά (εστιατόρια κλπ) στη

«ζεστή» (σπίτι), γεγονός που μπορεί να ενισχύσει την εγχώρια παραγωγή. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί πως η αγορά των παραδοσιακών προϊόντων (δημητριακών, κρέατος, λαχανικών, φρούτων, ποτών) γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη τελευταία, λόγω της στροφής των καταναλωτών σε νέα πιο υγιεινά και ασφαλή διατροφικά πρότυπα και της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου.

Σε γενικότερους όρους, για να επιτευχθεί η ανάπτυξη του εγχώριου μεταποιητικού τομέα του κλάδου τροφίμων-ποτών, υπάρχει ανάγκη δημιουργίας ενός κοινού πλαισίου που θα αφορά το σύνολο της αλυσίδας αξίας των επιμέρους υποκλάδων. Η μελέτη του IOBE (2011), σημειώνει πως οι απαιτούμενες προϋποθέσεις για τη στήριξη και ανάπτυξη του εγχώριου κλάδου τροφίμων-ποτών είναι:

- Η εξυγίανση και ο εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου
- Η στήριξη μέσω χρηματοδοτήσεων της καινοτομίας, της έρευνας και της εκπαίδευσης του ανθρώπινου κεφαλαίου που απασχολείται στον κλάδο
- Η αναβάθμιση του διοικητικού πλαισίου
- Η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των εγχώριων προϊόντων μέσω της εξειδίκευσης.

Ιδιαίτερα αναφορικά με τις νέες τεχνολογίες και την καινοτομική δραστηριότητα, αυτές μπορούν να εξελίξουν σημαντικά την εγχώρια παραγωγή και διάθεση των προϊόντων, αν συνδυαστούν βέβαια με την κατάλληλη εξειδίκευση του ανθρώπινου δυναμικού που απασχολείται σε όλο το φάσμα της αλυσίδας αξίας. Επίσης, ο εγχώριος κλάδος τροφίμων-ποτών πρέπει να εστιάσει στις εξαγωγές, ενισχύοντας το προφίλ εξωστρέφειας του κλάδου και δίνοντας έμφαση στα παραδοσιακά και βιολογικά προϊόντα και στην ελληνική ποιότητα και ταυτότητα. Η έμφαση αυτή στην εξωστρέφεια και την ανάπτυξη των εξαγωγών μπορεί να επιτευχθεί μέσω αποτελεσματικότερης οργάνωσης του δικτύου διανομής και πώλησης, μέσω ανάπτυξης του εξαγωγικού μάρκετινγκ, δημιουργίας ενός ελληνικού brand τροφίμων, αποδοτικότερης διασύνδεσης του μεταποιητικού με τον παραγωγικό τομέα και ενίσχυσης των καινοτόμων επιχειρηματικών δράσεων.

3.9.Βασικά χαρακτηριστικά του κλάδου

Η βιομηχανία των τροφίμων και ποτών έχει μια θέση κυρίαρχη θέση στην ιεραρχική κλίμακα της ελληνικής οικονομία και στην ελληνική μεταποίηση καθότι όπως προκύπτει από τις μελέτες του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE) παρουσιάζει την υψηλότερη συμβολή σε όλα τα βασικά μεγέθη της μεταποίησης όπως πωλήσεις, προστιθέμενη αξία, αριθμό επιχειρήσεων και απασχόληση.

Στη σημερινή εποχή παρά τη Διεθνή Οικονομική Κρίση, ο κλάδος των τροφίμων και των ποτών εμφανίζεται ως ο ανθεκτικότερος του ελληνικού μεταποιητικού τομέα. Σύμφωνα με την τελευταία μελέτη του IOBE η επιβράδυνση της παραγωγής του κλάδου των τροφίμων και των ποτών ήταν σε ετήσια βάση μόλις 2,6% όταν η παραγωγή της ελληνικής βιομηχανίας συνολικά επιβραδύνθηκε κατά 9,4%.

Στον κλάδο των τροφίμων και των ποτών σήμερα, δραστηριοποιούνται περίπου 16.300 επιχειρήσεις, που αντιστοιχούν περίπου στο 17,3% του συνόλου των μεταποιητικών επιχειρήσεων και απασχολούνται άμεσα 120.000 εργαζόμενοι, δηλαδή το 22% των συνολικά απασχολούμενων στη μεταποίηση, ποσοστό υψηλότερο από κάθε άλλον κλάδο.

Η ρευστότητα που παρουσιάζει ο κλάδος κρίνεται ικανοποιητική, με παρουσία μόνιμου κεφαλαίου κίνησης και καλή ροή χρήματος (εξόφληση πιστωτών σε σχεδόν διπλάσιο χρόνο από την είσπραξη των απαιτήσεων). Η χρηματοδότηση πάντως του κλάδου με ίδια κεφάλαια παρουσιάζεται ελαφρώς αμβλυμένη για την περίοδο έρευνας καθώς επιλέγεται σταθερά ο δανεισμός (μακροπρόθεσμος όπου είναι εφικτό), χωρίς πάντως να επιβαρύνεται ιδιαίτερα ο δείκτης δανειακής επιβάρυνσης που παραμένει σημαντικά χαμηλότερος από το σύνολο της μεταποίησης (Broberg, 2008).

Όλα τα παραπάνω όμως δεν σημαίνουν ότι η οικονομική κρίση έχει αφήσει ανέπαφο τον εν λόγω κλάδο καθώς μια σημαντική μερίδα των καταναλωτών στρέφεται προς τα φθηνότερα προϊόντα και ειδικά στα προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας σήμανσης (Knowles et al., 2007). Η μείωση της αγοραστικής δυνατότητας των νοικοκυριών έχει οδηγήσει τους καταναλωτές να στρέφονται σε φθηνότερα προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας, τα οποία όπως δείχνουν πρόσφατες έρευνες κερδίζουν ολοένα και μεγαλύτερο τμήμα στο καλάθι της νοικοκυράς και μάλιστα και σε συνεχώς υψηλότερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα.

Ωστόσο παρά την κυρίαρχη θέση τους οι ελληνικές επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών παρουσιάζουν ακόμη υστερήσεις όσον αφορά την καινοτομική συμπεριφορά, γεγονός που οφείλεται κυρίως στο μικρό τους μέγεθος καθώς και το μικρό μέγεθος της αγοράς, σε διοικητικές και οργανωτικές ανεπάρκειες που δεν επιτρέπουν τις αναγκαίες αναδιαρθρώσεις, στο χαμηλό επίπεδο δικτύωσης και εν τελεί σε μια γενικότερη νοοτροπία αποφυγής κινδύνου που περιορίζει την επιχειρηματικότητα (Broberg, 2008).

Εν συνεχεία, στις επόμενες παραγράφους του κεφαλαίου θα ακολουθήσει μια περαιτέρω αναλυτική παρουσίαση κάποιων εκ των κύριων οικονομικών μεγεθών του κλάδου όπως οι επενδύσεις, η απασχόληση, ο όγκος εμπορίου και το εμπορικό ισοζύγιο, τα προβλήματα της Ελληνικής βιομηχανίας τροφίμων και ποτών καθώς και η σημασία της έννοιας της ανταγωνιστικότητας.

3.10.Ο εξαγωγικός τομέας του κλάδου κατά την περίοδο της κρίσης

Η εξαγωγικές επιδόσεις της Ελλάδας, παραδοσιακά και πριν την ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ, διαμορφώνοντας κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ωστόσο, μετά το 2002, οι εξαγωγές καταγράφουν μία σταθερά ανοδική τάση, παραμένοντας όμως και πάλι χαμηλότερα από τις αντίστοιχες των ανεπτυγμένων χωρών του ευρωπαϊκού χώρου. Σε όρους ανταγωνιστικότητας, οι τιμές και το κόστος των εγχώριων προϊόντων υποχωρούν σταθερά τις τελευταίες δεκαετίες εντός της ΕΕ, με αποτέλεσμα το εξαγωγικό μερίδιο της χώρας να μειώνεται και να στρέφεται προς τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στροφή που ευνοήθηκε από τη γεωγραφική εγγύτητα και την έντονη παρουσία ελληνικών επιχειρήσεων και χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων στις χώρες αυτές (Παπάζογλου, 2009). Παρόλα αυτά, το «άνοιγμα» της Ελλάδας στο διεθνές εμπόριο παραμένει περιορισμένο, κυρίως λόγω της μικρής παραγωγικής βάσης, της χαμηλής ανταγωνιστικότητας και της αναποτελεσματικής εμπορευματικής σύνθεσης.

Αναφορικά με τον εγχώριο κλάδο τροφίμων-ποτών, αυτός αποτελεί παραδοσιακά σημαντικό τμήμα των ελληνικών εξαγωγών, οι οποίες κατά βάση επηρεάζονται από το επίπεδο ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Επιπλέον, οι εξαγωγές αποτελούν σταθερά έναν κρίσιμο παράγοντα για τη βιωσιμότητα και κερδοφορία του κλάδου. Τα τελευταία χρόνια καταγράφεται μείωση της εισαγωγικής διείσδυσης σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, με το εμπορικό έλλειμμα να διατηρείται σε σταθερά

επίπεδα (IOBE, 2011). Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται το εξωτερικό εμπόριο του κλάδου τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα για την περίοδο από το 2003 μέχρι και το 2010, καθώς και το αντίστοιχο εμπορικό ισοζύγιο στο σύνολο της χώρας για το ίδιο χρονικό διάστημα.

Πίνακας 2. Εξωτερικό εμπόριο τροφίμων-ποτών και συνόλου χώρας, 2003-2010 (εκ. ευρώ)

Έτος	Εξαγωγικό εμπόριο τρόφιμα-ποτά			Συνολικό	
	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Ροές εμπορίου	Εμπορικό ισοζύγιο	εμπορικό ισοζύγιο
2003	3.277	1.507	4.783	-1.770	-27.820
2004	3.500	1.361	4.861	-2.139	-30.108
2005	3.643	1.727	5.370	-1.916	-29.867
2006	4.077	2.032	6.109	-2.044	-34.143
2007	4.471	2.095	6.566	-2.376	-40.098
2008	4.966	2.260	7.226	-2.706	-45.008
2009	4.621	2.080	6.701	-2.542	-35.116
2010	4.572	2.299	6.864	-2.280	-31.776

% Μεταβολή -1,2% 10,2% 2,4% -10,3% -9,5%

Πηγή: IOBE, 2011

Όπως παρατηρείται στον πίνακα, οι εισαγωγές από το 2003 μέχρι και το 2008 είχαν ανοδική πορεία, η οποία αντιστρέφεται μετά το 2008 και μέχρι το 2010, όπου καταγράφεται βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου των ειδών τροφίμων-ποτών και αύξηση των εξαγωγών. Οι εξαγωγές αυξάνονται από το 2004 μέχρι και το 2008, ακολουθώντας αντίστροφη τάση για το επόμενο έτος, αλλά το 2010 αυξάνονται. Το 2010 το εμπορικό έλλειμμα μειώνεται κατά 10,3%, ακολουθώντας την τάση του συνόλου του εξαγωγικού εμπορίου της χώρας. Καθίσταται σαφές πως οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση της κατανάλωσης και άρα τον περιορισμό της εισαγωγικής διείσδυσης, ενώ από την άλλη πλευρά οι εγχώριες επιχειρήσεις στην

προσπάθειά τους να καταστούν βιώσιμες εστίασαν στις εξαγωγές, οι οποίες αυξήθηκαν ως συνέπεια της κρίσης.

Ακόμη, η συμμετοχή του κλάδου τροφίμων-ποτών στις συνολικές εξαγωγές της χώρας παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα το 2010, καταγράφοντας αυξητική τάση, όπως παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα 3.

Πίνακας 3. Ποσοστό συμμετοχής κλάδου τροφίμων-ποτών στο σύνολο του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου

Έτος	Εισαγωγές	Εξαγωγές
2004	8,3%	11,1%
2005	8,3%	12,4%
2006	8,0%	12,3%
2007	7,8%	12,2%
2008	7,9%	12,6%
2009	9,3%	14,2%
2010	9,5%	14,1%

Πηγή: Eurostat, 2011

3.11. Προορισμός εξαγωγών

Το μεγαλύτερο ποσοστό των εξαγωγών του εγχώριου κλάδου τροφίμων-ποτών προορίζεται προς τις χώρες της ΕΕ, ενώ οι δημοφιλέστερες χώρες εκτός ΕΕ είναι παραδοσιακά οι ΗΠΑ και η Ελβετία. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, η γεωγραφική βάση των ελληνικών εξαγωγών του κλάδου τροφίμων-ποτών είναι αρκετά διευρυμένη, καθώς το ποσοστό προς τρίτες χώρες εκτός των βασικών είναι σταθερά υψηλό, γεγονός που δε συμβαίνει αντίστοιχα για τις εισαγωγές. Βέβαια, όπως και με τις εξαγωγές, έτσι για τις εισαγωγές η ΕΕ αποτελεί το βασικό εμπορικό εταίρο της Ελλάδας. Εντός ΕΕ, παραδοσιακά οι βασικότερες χώρες προορισμού των εξαγωγών είναι η Γερμανία και η Ιταλία, ενώ αυξητικές τάσεις καταγράφονται τα τελευταία χρόνια για τη Βουλγαρία και την Κύπρο, δεδομένης της εμπορικής επέκτασης της ελληνικής οικονομίας στη

Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Για την παρουσίαση μίας περισσότερο ολοκληρωμένης εικόνας του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας, είναι σημαντικό να σημειωθεί πως η ΕΕ αποτελεί το βασικότερο προμηθευτή προϊόντων τροφίμων-ποτών, αν και παρουσιάζεται μία αυξητική τάση των εισαγωγών και από τρίτες χώρες. Εντός ΕΕ, οι χώρες με τα μεγαλύτερα ποσοστά εισαγωγικής διείσδυσης είναι η Γερμανία, η Ολλανδία, η Γαλλία και η Ιταλία, ενώ εκτός ΕΕ, οι σημαντικότερες χώρες εισαγωγής τροφίμων- ποτών είναι η Αργεντινή. Γενικά, η προέλευση των εισαγωγών των προϊόντων αυτών στην Ελλάδα είναι σχετικά σταθερή τα τελευταία χρόνια, ακολουθώντας την τάση των συνολικών εισαγωγών.

Παράλληλα, οι σημαντικότερες χώρες προέλευσης των εισαγωγών και προορισμού των εξαγωγών σχεδόν ταυτίζονται, παρότι διαφοροποίηση παρατηρείται ως προς τη γεωγραφική διασπορά και το ποσοστό συμμετοχής των τρίτων χωρών. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό από το γεγονός πως μόνο το 2010, οι δέκα βασικότερες χώρες προέλευσης αποτελούσαν το 80,1% των συνολικών εισαγωγών προϊόντων τροφίμων-ποτών, ενώ για το ίδιο έτος οι δέκα βασικότερες χώρες προορισμού των εξαγωγών καταλαμβάνουν το ποσοστό της τάξης του 68,5%. Ομοίως, το σύνολο των εξαγωγών εκτός ΕΕ για το ίδιο έτος είναι 25,8% με μέσο όρο για το διάστημα 2003-2010 26,2%, ενώ το σύνολο των εισαγωγών εκτός ΕΕ είναι 14,2% και 14,1%, αντίστοιχα. Είναι λοιπόν, προφανές, πως από τη μία πλευρά η ΕΕ είναι ο βασικός εμπορικός εταίρος, αλλά από την άλλη πλευρά η εξαγωγική δραστηριότητα στην Ελλάδα παρουσιάζει έντονες τάσεις διασποράς και διαφοροποίησης, κυρίως λόγω της χαμηλής ανταγωνιστικότητας των εγχώριων προϊόντων σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ. Προς επιβεβαίωση των προαναφερθέντων, στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζονται οι 10 σημαντικότερες χώρες προέλευσης και προορισμού των προϊόντων τροφίμων-ποτών για το διάστημα 2003-2010, καθώς και τα αντίστοιχα ποσοστά εντός και εκτός ΕΕ.

Πίνακας 4. Σημαντικότερες χώρες προέλευσης εισαγωγών, 2003-2010 (% επί του συνόλου)

Χώρα	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Μέσος Όρος
Γερμανία	15	15,7	15,7	15,9	16,8	16,3	15,8	16,7	16
Ολλανδία	17	18,2	18,7	18,2	15,3	15,4	15,5	15,8	16,8
Γαλλία	14,6	13,9	14,8	16,2	13,4	13,5	13,9	13	14,1
Ιταλία	12,1	11,5	11,1	11	10,8	11,4	11,9	11,3	11,4
Βέλγιο	5,9	5	4,6	4,6	5,8	5,3	5,2	5	5,2
Ισπανία	5,6	5,8	5,2	4,5	5,1	5,2	4,8	4,8	5,1
Ην.	6	5,3	4,4	4,7	6,3	5,4	5,7	4,8	5,3
Βασίλειο									
Δανία	4,2	3,8	3,3	3,7	3,5	3	3,7	3,6	3,6
Βουλγαρία	1,2	1,3	1,7	1,4	1,7	2,7	2,9	3,4	2
Αργεντινή	1,6	2	1,2	1,2	1,3	1	1,7	1,8	1,5
Τρίτες χώρες	16,9	17,6	19,3	18,6	20	20,8	18,8	19,9	19

Πηγή: Eurostat, 2011

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, οι σημαντικότερες χώρες προέλευσης ειδών τροφίμων-ποτών είναι η Γερμανία, η Ολλανδία, η Ιταλία και η Γαλλία, καταδεικνύοντας τον υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας των χωρών αυτών. Μάλιστα, οι 6 χώρες που βρίσκονται παραδοσιακά στις υψηλότερες θέσεις είναι εντός της Ευρωζώνης. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι 10 σημαντικότερες χώρες προορισμού των προϊόντων του εγχώριου κλάδου τροφίμων-ποτών, μαζί με το αντίστοιχο ποσοστό των τρίτων χωρών.

Πίνακας 5. Σημαντικότερες χώρες προορισμού εξαγωγών, 2003-2010 (% επί του συνόλου)

Χώρα	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Μέσος Όρος
Γερμανία	18,2	19,7	16	15	15,9	16,8	17,9	17,1	17,1
Ιταλία	22,1	13,8	22,5	21,7	17,3	15,6	14,5	12,8	17,5
Βουλγαρία	2,3	2,7	2,5	2,7	3,8	6,3	6	8,3	4,3
Ην.	9	8,2	8	8,1	8,1	7,8	7,2	7,2	7,9
Βασίλειο									
Κύπρος	3,5	5,2	5,3	5,2	5,8	6	7,2	6,9	5,6
ΗΠΑ	6,8	7,7	6,4	6,2	7,8	5,7	5,6	5,7	6,5
Γαλλία	2,9	3,3	3,2	2,9	3,3	3,7	3,6	3,6	3,3
Ολλανδία	3,4	4,1	3,3	3	2,7	2,9	3,8	3,2	3,3
Ελβετία	0,7	0,9	0,6	0,6	0,6	1,3	2,1	2,3	1,2
Ρουμανία	0,9	1	0,8	1,2	2	2,5	2,9	2,3	1,7
Τρίτες	30,1	33,4	31,4	33,3	32,7	31,4	29,1	30,6	31,5
χώρες									

Πηγή: Eurostat, 2011

Κεφάλαιο 4

Συμπεράσματα

4.1.Συμπεράσματα για την ελληνική βιομηχανία ποτών και τροφίμων

Η ελληνική αγορά ειδών διατροφής χαρακτηρίζεται από μια κοινή τάση με αυτή των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Το μερίδιο της καταναλωτικής δαπάνης, που διοχετεύεται σε είδη διατροφής ακολουθεί πτωτική πορεία, στοιχείο που ουσιαστικά σημαίνει ότι από την μελλοντική άνοδο της ιδιωτικής κατανάλωσης τα είδη διατροφής θα απορροφούν ένα μειωμένο ποσοστό.

Τα τελευταία χρόνια ο κλάδος ποτών και τροφίμων είναι στο σύνολό του κερδοφόρος.

Ο αριθμός των κερδοφόρων επιχειρήσεων είναι περίπου διπλάσιος των ζημιωγόνων και συνεχώς αυξάνεται. Ανά κατηγορία μεγέθους οι χρηματοοικονομικές επιδόσεις διαφέρουν. Το μέγεθος της επιχείρησης παίζει επίσης καθοριστικό ρόλο για την κερδοφορία του εν λόγω κλάδου, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι τέτοια σημάδια εμφανίζονται σε όλες τις κατηγορίες μεγέθους. Εντοπίζονται δηλαδή υποσύνολα επιχειρήσεων που έχουν σταθερά ικανοποιητική πορεία, είναι αποδοτικές και αποτελεσματικές, ανεξαρτήτως μεγέθους.

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω, ο κλάδος τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα αποτελεί έναν από τους ανταγωνιστικότερους κλάδους σε όρους εξωτερικού εμπορίου, διατηρώντας υψηλό επίπεδο εξαγωγών. Παρόλα αυτά, και σε αυτόν τον κλάδο καταγράφεται υψηλό ποσοστό εισαγωγικής διείσδυσης και μάλιστα σε βασικά προϊόντα, όπως το κρέας. Τα δύο τελευταία χρόνια, λόγω της μείωσης της αγοραστικής δύναμης των Ελλήνων καταναλωτών και της προσπάθειας πλαισίωσης μίας περισσότερο εξωστρεφούς δραστηριοποίησης των εν λόγω επιχειρήσεων, καταγράφεται μία σημαντικά συρρίκνωση του εμπορικού ελλείμματος, γεγονός που οφείλεται στην άνοδο των εξαγωγών και στη σχετική μείωση των αντίστοιχων εισαγωγών. Το 2010 η συμμετοχή των εξαγωγών του εγχώριου κλάδου τροφίμων- ποτών στις συνολικές εξαγωγές της χώρας αντιστοιχεί σε ποσοστό της τάξης του 14,1%, ωστόσο η ανταγωνιστική του θέση παραμένει χαμηλή.

Η τελευταία διαπίστωση καταγράφεται τόσο στην αποτελεσματικότητα του

εξωτερικού εμπορίου, όπως αυτή αποτυπώνεται στους αντίστοιχους δείκτες ισοζυγίου και κάλυψης εισαγωγών, όσο και το παρατηρούμενο σταθερό εμπορικό έλλειμμα για τα τελευταία χρόνια. Είναι προφανές, πως η εγχώρια κατανάλωση καλύπτεται σε ένα μεγάλο ποσοστό από τις εισαγωγές, προερχόμενες κυρίως από χώρες εντός ΕΕ, γεγονός που αποδίδεται κατά βάση στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα τιμής και κόστους των εγχώριων προϊόντων, καθώς και στον κατακερματισμό της παραγωγής. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί πως ο ελληνικός κλάδος τροφίμων-ποτών παρουσιάζει θετικότερη εικόνα αναφορικά με το εξωτερικό εμπόριο σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό τη σημαντικότητα των εν λόγω προϊόντων για την πορεία της οικονομίας και της επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Επιπροσθέτως, αποτελεί σημαντική διαπίστωση πως ο βασικότερος εμπορικός εταίρος της Ελλάδας, τόσο αναφορικά με τις συνολικές εισαγωγές και εξαγωγές όσο και σε σχέση με τις αντίστοιχες του κλάδου τροφίμων-ποτών, είναι η ΕΕ, με τη Γερμανία και την Ιταλία να αναδεικνύονται ως οι δημοφιλέστεροι προορισμοί των εγχώριων προϊόντων. Ωστόσο, οι εξαγωγές του κλάδου παρουσιάζουν σημαντικότερη γεωγραφική διασπορά σε σχέση με τις εισαγωγές, καθώς το ποσοστό των εξαγωγών σε χώρες εκτός της ΕΕ είναι μεγαλύτερο. Βέβαια, αυτό φανερώνει, δεδομένης και της εξωστρέφειας του κλάδου, τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ, με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση αυτά να ανταγωνιστούν τα αντίστοιχα προϊόντα που προέρχονται από χώρες με μεγάλη και συγκεντρωμένη παραγωγή. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, πως ο βασικότερος προμηθευτής προϊόντων τροφίμων-ποτών της χώρας είναι η ΕΕ, και μάλιστα οι ανεπτυγμένες χώρες, όπως η Γερμανία, η Ολλανδία, η Γαλλία και η Ιταλία., ενώ παράλληλα στις πρώτες δέκα χώρες εισαγωγικής διεύθυνσης η μόνη χώρα εκτός ΕΕ είναι η Αργεντινή.

Παρόλο το εμπορικό έλλειμμα και τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, η βιομηχανία τροφίμων-ποτών στην Ελλάδα παραμένει ένας από τους πιο δυναμικούς κλάδους της ελληνικής μεταποίησης, δεδομένου και του ισχυρού πλήγματος που δέχθηκε το 2008 λόγω της οικονομικής κρίσης σε όρους απασχόλησης, προστιθέμενης αξίας, κύκλου εργασιών, παραγωγής και επενδύσεων, ιδιαίτερα για τις μικρότερες επιχειρήσεις του κλάδου, οι οποίες αποτελούν και τη συντριπτική του πλειοψηφία. Βέβαια, οι μεγάλες επιχειρήσεις του κλάδου, οι οποίες απασχολούν πάνω από 250 άτομα, αν και

αντιστοιχούν σε πολύ μικρό ποσοστό, αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο ποσοστό του κύκλου εργασιών και του εξωτερικού εμπορίου. Μάλιστα, το 2011 παρατηρήθηκε μείωση της βιομηχανικής παραγωγής του κλάδου, η οποία όμως είναι χαμηλότερη της συνολικής μεταποίησης στη χώρα, καταδεικνύοντας την ανθεκτικότητά του στην περίοδο της κρίσης.

Ακόμη, ο ελληνικός κλάδος τροφίμων-ποτών εμπεριέχει επιμέρους δραστηριότητες με σημαντικά εμπορικά πλεονάσματα, ειδικά στους υποκλάδους των παρασκευασμάτων λαχανικών-φρούτων και των λιπών. Οι υποκλάδοι αυτοί αντιστοιχούν σε σημαντικό μερίδιο των συνολικών εξαγωγών του κλάδου, καταγράφοντας σταθερά εμπορικά πλεονάσματα και ενισχύοντας, μάλιστα, εν μέσω κρίσης, τη θέση τους στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές εξαγωγές.

Η πορεία των εξαγωγών του ελληνικού κλάδου τροφίμων-ποτών συνάδει σε μεγάλο βαθμό με την αντίστοιχη πορεία των συνολικών εξαγωγικών επιδόσεων της χώρας κατά τα τελευταία χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, οι χαμηλή εξαγωγική επίδοση της χώρας αποδίδεται εν πολλοίς στο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας των εγχώριων προϊόντων, όπως καταγράφεται στις σημαντικές αποκλίσεις των δεικτών ανταγωνιστικότητας της Ελλάδας σε σχέση με χώρες τόσο εντός όσο και εκτός ΕΕ. Όπως αναφέρουν οι Μανασσάκη και συν (2010), το έλλειμμα διεθνούς ανταγωνιστικότητας της χώρας οφείλεται στην εξέλιξη του εγχώριου επιπέδου τιμών και κόστους εργασίας σε σχέση με τις χώρες της Ευρωζώνης, στο βαθμό εμπορικού ανοίγματος της χώρας προς τις χώρες εκτός αυτής, καθώς και στην αναποτελεσματική κλαδική και προϊόντική διάρθρωση των εξαγωγών της. Μάλιστα, οι ερευνητές αποδεικνύουν πως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που συνέβαλλαν στη μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της χώρας κατά το χρονικό διάστημα 2001-2008 είναι ο σχετικά υψηλότερος πληθωρισμός σε σχέση με τους εμπορικούς της εταίρους, λόγω της ανόδου του κόστους εργασίας, της αύξηση των περιθωρίων κέρδους σε πολλούς κλάδους και της υπερβάλλουσας εγχώριας ζήτησης σε σχέση με την αντίστοιχη παραγωγή.

Σύμφωνα με δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας την τελευταία δεκαετία έχει υποβαθμιστεί σημαντικά. Προς επιβεβαίωση αυτής της διαπίστωσης, η ανταγωνιστική θέση της Ελλάδας, παρά τη σταδιακή της βελτίωση από το 1999 μέχρι και το 2003, άρχισε να υποχωρεί σημαντικά κατά την τελευταία επταετία, ενώ κατά τη διετία 2009-2010 κατατάχθηκε 71η μεταξύ 133 χωρών, σύμφωνα

με το δείκτη Global Competitiveness Index (European Commission, 2010). Μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης, η Ελλάδα κατατάσσεται τελευταία βάσει του ίδιου δείκτη, καθώς και του δείκτη IMD. Μάλιστα, βάσει του δείκτη ανταγωνιστικότητας IMD, η Ελλάδα από το 2007 χάνει σημαντικό μέρος της ανταγωνιστικότητάς της σταθερά και κατατάσσεται το 2009 52η μεταξύ 57 χωρών παγκοσμίως (Gafiso, 2009). Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, η Ελλάδα για το 2010 κατατάσσεται 106η σε σύνολο 183 χωρών σε όρους ανταγωνιστικότητας, ενώ για την περίοδο 1995-2009 η συνολική ανταγωνιστικότητα της χώρας είναι σημαντικά χαμηλότερη τόσο σε σχέση με τις χώρες της Ευρωζώνης όσο και διεθνώς.

Συμπερασματικά, η συνολική πορεία των εξαγωγών της χώρας κρίνεται ανεπαρκής, δεδομένου του υψηλού ανταγωνισμού που αντιμετώπισαν τα ελληνικά προϊόντα και από τρίτες χώρες, όπως η Κίνα. Αυτό ισχύει παρά τη σημαντική αναδιάρθρωση των προορισμών των ελληνικών εξαγωγών προς τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Οι Αθανάσογλου και συν (2010) σημειώνουν πως η ανεπαρκής εξαγωγική επίδοση της Ελλάδας οφείλεται στο αναποτελεσματικό τεχνολογικό επίπεδο των ελληνικών εξαγωγών, στην εμπορευματική σύνθεση των ελληνικών προϊόντων και στη χαμηλή ανταγωνιστικότητά τους. Επίσης, οι ερευνητές αναφέρουν πως η αποτυχία των οικονομικών πολιτικών να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα της χώρας σε όρους εκτός των τιμών, είχε ως αποτέλεσμα την υποχώρηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων των ελληνικών προϊόντων κατά τα προηγούμενα χρόνια και πριν τη είσοδο της χώρας στο ευρώ. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Athanasoglou & Bardaka (2010), οι οποίοι εκτιμώντας υποδείγματα χρονολογικών σειρών, αποδεικνύουν πως οι ελληνικές εξαγωγικές επιδόσεις επηρεάζονται περισσότερο από το εισόδημα του εξωτερικού και την ανταγωνιστικότητα των παραγόντων εκτός των τιμών. Τέλος, οι Αθανάσογλου και συν (2010) αναφέρουν πως η αρνητική συμβολή της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων σε μεταβλητές εκτός τιμών και το αναποτελεσματικό πρότυπο ανάπτυξης της εμπορευματικής σύνθεσης των εγχώριων εξαγωγών, έχουν ως αποτέλεσμα οι ελληνικές εξαγωγές να βελτιώνονται σε χαμηλότερους ρυθμούς σε σχέση με τους αντίστοιχους ρυθμούς του παγκόσμιου εμπορίου.

4.2. Διαφορές μεταξύ της ελληνικής και ευρωπαϊκής βιομηχανίας ποτών και τροφίμων

Οι διαφορές μεταξύ της ελληνικής και ευρωπαϊκής βιομηχανίας εντοπίζονται κυρίως στο μέγεθος, στην αποδοτικότητα και την παραγωγικότητα της μέσης επιχείρησης αλλά και στο συσχετισμό μικρών, μεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων. Η ελληνική επιχείρηση π.χ. απασχολεί κατά μέσο όρο 60 άτομα, όταν η αντίστοιχη ευρωπαϊκή ξεπερνά τα 100. Παράλληλα, η παραγωγικότητα και η αποδοτικότητα στην Ελλάδα είναι αρκετά χαμηλότερες της μέσης ευρωπαϊκής. Οι διαφορές αυτές εξηγούνται, εν μέρει, από τη διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας ποτών και τροφίμων, η οποία εμφανίζει υψηλή συμμετοχή μικρών επιχειρήσεων στη δομή της, φαινόμενο που χαρακτηρίζει γενικά τις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Η βιομηχανία ποτών και τροφίμων αποτελεί το μεγαλύτερο κλάδο της ευρωπαϊκής μεταποίησης, από άποψη πωλήσεων αλλά και απασχόλησης. Η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων του κλάδου είναι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, δηλαδή με προσωπικό μέχρι 250 άτομα. Παράλληλα, στον κλάδο δραστηριοποιούνται και μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις με καθιερωμένη οργάνωση της παραγωγής και ευρεία γκάμα προϊόντων, οι οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο στην επίδοση και στη διαμόρφωση του κλάδου διεθνώς.

Η συγκεκριμένη βιομηχανία, διακρίνεται σε εννέα βασικούς υποκλάδους προϊόντων. Τέσσερις από αυτούς ξεχωρίζουν από άποψη οικονομικής σημαντικότητας: τα «αρτοσκευάσματα, σνακ, ζαχαρώδη, ζυμαρικά», το «κρέας και προϊόντα κρέατος», τα «ποτά» και τα «γαλακτοκομικά προϊόντα». Οι υποκλάδοι αυτοί αντιπροσωπεύουν συνολικά περίπου το 77% των συνολικών πωλήσεων και το 84% του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων στην ευρωπαϊκή βιομηχανία ποτών και τροφίμων.

Την τελευταία τριετία, ο όγκος παραγωγής και οι πωλήσεις του κλάδου στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 25, παρουσιάζουν σταθερά ανοδική πορεία. Αντίθετα, τα αποτελέσματα της απασχόλησης δεν είναι τόσο ενθαρρυντικά, πέρα από μικρές εποχικές επιδράσεις, η γενικότερη τάση την τελευταία τριετία διαμορφώνεται ελαφρά αρνητική.

Σε ό,τι αφορά το εξωτερικό εμπόριο της ευρωπαϊκής βιομηχανίας ποτών και τροφίμων, η Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 αποτελεί το μεγαλύτερο εισαγωγέα τροφίμων

παγκοσμίως και το δεύτερο μεγαλύτερο εξαγωγέα, αμέσως μετά τις ΗΠΑ. Το εμπορικό ισοζύγιο ποτών και τροφίμων διαμορφώνεται αρκετά θετικό, αν και παρουσιάζει πτώση την τελευταία πενταετία (με εξαίρεση το 2002), κάτι που φανερώνει την αυξανόμενη ένταση του ανταγωνισμού και τη σταδιακή απώλεια ανταγωνιστικότητας των αντίστοιχων ευρωπαϊκών προϊόντων.

Όσον αφορά στις καταναλωτικές τάσεις, σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρατηρείται μείωση της συμβολής της δαπάνης για ποτά και τα τρόφιμα στο σύνολο των δαπανών των νοικοκυριών διαχρονικά, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Έτσι, καθώς το εισόδημα αυξάνει, η δαπάνη για είδη διατροφής αυξάνεται αναλογικά λιγότερο, με αποτέλεσμα να μειώνεται η συμμετοχή της τελευταίας, ως ποσοστό, στις συνολικές δαπάνες. Το 2002, τα ευρωπαϊκά νοικοκυριά διέθεσαν κατά μέσο όρο το 13% των δαπανών τους σε τρόφιμα και μη αλκοολούχα ποτά.

4.3.Οι ευκαιρίες που αντιμετωπίζει ο κλάδος ποτών και τροφίμων

Τα τελευταία χρόνια καταγράφεται μια συνεχώς αυξανόμενη ευαισθητοποίηση των πολιτών για την προστασία του περιβάλλοντος και στροφή προς πιο υγιεινές μορφές διατροφής. Έτσι, οι προτιμήσεις και οι συνακόλουθες απαιτήσεις των καταναλωτών για ποιότητα, ευκολία, ποικιλία, ασφαλή και υγιεινά προϊόντα με σταθερή παραγωγή, και παράλληλα σε προσιτή τιμή, υπογραμμίζουν τις κατευθύνσεις της έρευνας και τις ευκαιρίες για καινοτομία και διαφοροποίηση από μέρους των επιχειρήσεων. Επιπλέον, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός από χώρες χαμηλού κόστους παραγωγής εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης, κάνει επιτακτική την ανάγκη παραγωγής ποιοτικών προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας, που ενσωματώνουν τις νέες τεχνολογίες, προκειμένου η ευρωπαϊκή βιομηχανία ποτών και τροφίμων να διατηρήσει και να ενισχύσει τα μερίδια αγοράς της. Για να προχωρήσει η ευρωπαϊκή βιομηχανία ποτών και τροφίμων προς αυτή την κατεύθυνση, απαιτούνται στρατηγικές κινήσεις που θα ενισχύσουν την καινοτομική συμπεριφορά των επιχειρήσεων και την ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ των βιομηχανικών μονάδων όχι μόνο με τους προμηθευτές των πρώτων υλών, αλλά και με τα δίκτυα διανομής.

4.4.Οι υποκλάδοι της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων

Η βιομηχανία ποτών και τροφίμων, χωρίζεται σε εννέα βασικούς υποκλάδους. Οι υποκλάδοι αυτοί συνοπτικά είναι οι εξής:

- *«κρέας και προϊόντα κρέατος»*
- *«παρασκευασμένα και διατηρημένα ψάρια και προϊόντα ψαριών»,*
- *«παρασκευασμένα και διατηρημένα φρούτα και λαχανικά»,*
- *«ζωικά και φυτικά έλαια και λίπη»,*
- *«γαλακτοκομικά προϊόντα και παγωτό»,*
- *«προϊόντα μύλων δημητριακών, άμυλα και αμυλώδη προϊόντα»,*
- *«παρασκευασμένες ζωοτροφές»,*
- *«αρτοποιήματα, σνακ, ζαχαρώδη, ζυμαρικά»*
- *«άλλα προϊόντα διατροφής» και «ποτά».*

Σημαντικότεροι από αυτούς, από άποψη συμβολής στα συνολικά διαρθρωτικά μεγέθη του κλάδου, είναι οι υποκλάδοι των φρούτων & λαχανικών, των γαλακτοκομικών προϊόντων, των αρτοποιημάτων, σνακ, ζαχαρωδών, ζυμαρικών και των ποτών. Αθροιστικά, οι τέσσερις αυτοί υποκλάδοι αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 75% των συνολικών πωλήσεων, της προστιθέμενης αξίας παραγωγής και της απασχόλησης στη βιομηχανία ποτών και τροφίμων.

Η παραγωγή παρασκευασμένων και διατηρημένων φρούτων και λαχανικών χαρακτηρίζεται από σημαντική εποχικότητα αλλά και μεγάλες διακυμάνσεις διαχρονικά. Το 2012 και κυρίως το 2013 υπήρξε σημαντική πτώση της παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία όμως ανέκαμψε το 2014 φτάνοντας τα επίπεδα του 2010. Το 2005, έτσι όπως διαφαίνεται από τη μελέτη του πρώτου εννιαμήνου, η παραγωγή του υποκλάδου διαμορφώνεται σε επίπεδα ελαφρώς χαμηλότερα των περσινών. Όσον αφορά στα χρηματοοικονομικά μεγέθη, φαίνεται ότι το «δύσκολο» 2003 διαδέχεται μια καλύτερη χρονιά από άποψη πωλήσεων και κερδοφορίας. Χαρακτηριστικό της μέχρι τώρα λειτουργίας του υποκλάδου είναι τα σχετικά περιορισμένα ίδια κεφάλαια και η υψηλή εξάρτηση από βραχυπρόθεσμο δανεισμό.

Η παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων και παγωτού ενισχύεται σταθερά τα

τελευταία χρόνια, με μέση ετήσια μεταβολή 3,9% στην τετραετία 2005-2010. Αντίστοιχα, οι βιομηχανικές τιμές γαλακτοκομικών προϊόντων αυξάνονται σταθερά από τις αρχές του 2013, ενώ επιδεικνύουν τάσεις σταθεροποίησης από το δεύτερο τρίμηνο του 2015. Από τα χρηματοοικονομικά στοιχεία του υποκλάδου, προκύπτει ότι το 2013 κινήθηκαν ανοδικά οι πωλήσεις και τα μικτά κέρδη των επιχειρήσεων, ωστόσο αυτά δε μεταφράστηκαν και σε άνοδο των καθαρών κερδών, τα οποία διαμορφώθηκαν σε επίπεδα χαμηλότερα έναντι του 2012. Το 2014, σημαντική βελτίωση εμφανίζουν τα καθαρά κέρδη, ενώ άνοδο παρουσιάζουν και οι πωλήσεις.

Ο υποκλάδος αρτοποιημάτων, σνακ, ζαχαρωδών, ζυμαρικών εμφανίζει γενικά μεγάλη σταθερότητα της παραγωγής του διαχρονικά. Εξάριση αποτελεί το 2003, όπως άλλωστε και για άλλους υποκλάδους της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων. Το πρώτο εννιάμηνο του 2015, η βιομηχανική παραγωγή του υποκλάδου διαμορφώνεται σε επίπεδα ελαφρώς χαμηλότερα έναντι της αντίστοιχης περιόδου του 2014. Χαρακτηριστικό επίσης του υποκλάδου αποτελεί η βραδύτερη άνοδος των τιμών συγκριτικά με το σύνολο του συνολικού κλάδου.

Ο υποκλάδος αρτοποιημάτων, σνακ, ζαχαρωδών, ζυμαρικών είναι ο πολυπληθέστερος σε αριθμό επιχειρήσεων και απασχολεί το περισσότερο προσωπικό στη βιομηχανία ποτών και τροφίμων. Το 2013, σημαντική ήταν η αύξηση των επιχειρήσεων στον υποκλάδο, αλλά μεγαλύτερη ήταν η άνοδος των ζημιολόγων και των αντίστοιχων ζημιών τους, με αποτέλεσμα τα καθαρά κέρδη του συνόλου των επιχειρήσεων να υπολείπονται ελαφρώς αυτών του 2012. Το 2014, η πορεία διαφαίνεται η ίδια, με άνοδο των πωλήσεων και των μικτών κερδών, που ωστόσο δε συνεπάγεται και αντίστοιχη αύξηση στα καθαρά κέρδη, τα οποία και υποχωρούν. Παράλληλα, νέα κεφάλαια φαίνεται να εισέρχονται στον υποκλάδο, τόσο ίδια όσο και ξένα, που κατευθύνονται κυρίως σε ενίσχυση των παγίων αλλά και των ρευστών διαθεσίμων.

Τέλος, τα ποτά αποτελούν το σημαντικότερο υποκλάδο της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων, καθώς αντιπροσωπεύουν πάνω από το 31% της συνολικής παραγωγής του κλάδου. Έπειτα από δύο χρόνια σημαντικής ανόδου, η παραγωγή του υποκλάδου υποχώρησε το 2013 και το 2014, και φαίνεται έτσι να επαναπροσδιορίζεται στα επίπεδα του 2010. Η παραγωγή του πρώτου εννιαμήνου του 2015 εμφανίζεται επίσης μειωμένη έναντι της αντίστοιχης περσινής. Αντίθετα, οι βιομηχανικές τιμές των ποτών παρουσιάζουν έντονα αυξητικές τάσεις διαχρονικά, ενώ μικρότερη φαίνεται να είναι η

αύξησή τους κατά το 2015.

Εντυπωσιακή υπήρξε η άνοδος των κερδών του υποκλάδου το 2013, κατά 25,5%. Έτσι, οι επιχειρήσεις ποιοτικής φαίνεται πως κατάφεραν να ελέγξουν αποτελεσματικά τα λειτουργικά, αλλά και μη λειτουργικά τους έξοδα και να μεταφράσουν την άνοδο των πωλήσεων σε πολλαπλάσια άνοδο των κερδών. Ωστόσο, αυτό δε φαίνεται να επαναλαμβάνεται το 2014 όταν, παρά την ενίσχυση των πωλήσεων, τα καθαρά αποτελέσματα υποχωρούν.

4.5. Η επιχειρηματική πραγματικότητα

Παρατηρείται μια σημαντική βελτίωση του οικονομικού κλίματος σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Η βελτίωση αυτή οφείλεται αφενός, στο συνεχιζόμενο δυναμισμό της κατανάλωσης και την προσπάθεια για ανάκαμψη των επενδύσεων, που οδηγούν σε ταχεία άνοδο του ΑΕΠ και αφετέρου, στα σημαντικά βήματα της οικονομικής πολιτικής τόσο στο δημοσιονομικό της σκέλος, όσο και στις διαρθρωτικές αλλαγές. Μπορεί συνεπώς βάσιμα να υποστηριχθεί ότι το επιχειρηματικό περιβάλλον είναι σαφώς βελτιωμένο και δημιουργεί μια θετική δυναμική ανόδου. Η πρόταση για μείωση των φορολογικών συντελεστών νομικών προσώπων αποτελεί επίσης ένα ιδιαίτερα θετικό βήμα.

Παρά τις βελτιώσεις όμως που επισημαίνονται, πολλά διαρθρωτικά προβλήματα παραμένουν, με κορυφαίο εκείνο της ανταγωνιστικότητας, η οποία διατηρείται χαμηλή, παρά τις οριακές βελτιώσεις. Η ανταγωνιστικότητα επηρεάζεται αρνητικά, εκτός των άλλων και από τα προβλήματα που συνδέονται με τη λειτουργία του κράτους και τις σχέσεις του με τις επιχειρήσεις, οι οποίες εκτιμώνται προβληματικές. Η Ελλάδα, παρά την πρόοδο που έχει επιτευχθεί, παραμένει μια χώρα στην οποία η έναρξη και η άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας επιβαρύνεται σημαντικά με το κόστος των διοικητικών και των γραφειοκρατικών διαδικασιών.

4.6. Το Εμπορικό Ισοζύγιο

Το εμπορικό ισοζύγιο ποτών και τροφίμων παραμένει ελλειμματικό τα τελευταία

χρόνια με τάσεις διεύρυνσης του ελλείμματος.

Σ' αυτό συνέβαλε τόσο η μεγάλη αύξηση των εισαγωγών την τελευταία επταετία (28,5%), όσο και η σημαντική μείωση των εξαγωγών (-13,8%).

Καθώς η εγχώρια παραγωγή ποτών και τροφίμων αυξάνεται, η επιβράδυνση των εξαγωγών που παρατηρείται έχει ως αποτέλεσμα να ανακοπεί η τάση βελτίωσης των εξαγωγικών επιδόσεων του εν λόγω κλάδου, που είχε παρατηρηθεί τον προηγούμενο χρόνο, και το ποσοστό της βιομηχανικής παραγωγής που εξάγεται να περιορισθεί στο 14%. Παράλληλα, σχετική σταθερότητα επισημαίνεται στην εισαγωγική διείσδυση του κλάδου. Τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι η ελληνική βιομηχανία ποτών και τροφίμων υπέστη σημαντικές απώλειες ανταγωνιστικότητας κυρίως στις αγορές του εξωτερικού.

Σε ότι έχει να κάνει με την κατεύθυνση του εμπορίου, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί το βασικότερο εμπορικό εταίρο της ελληνικής βιομηχανίας ποτών και τροφίμων, καθώς είναι ο κύριος προμηθευτής των εισαγόμενων προϊόντων αλλά και βασικός αποδέκτης των ελληνικών εξαγωγών για αυτά τα προϊόντα. Ενδεικτικά το 2014, οι εισαγωγές ποτών και τροφίμων από χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ξεπέρασαν τα 2,9 δισ. ευρώ, ποσό που αντιστοιχεί στο 85% των συνολικών εισαγωγών ποτών και τροφίμων. Αντίστοιχα, πάνω από 65% των εξαγωγών του κλάδου είχε ως προορισμό χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Από την πορεία του δείκτη κάλυψης εισαγωγών, οι κατηγορίες προϊόντων της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων μπορούν να διακριθούν σε δύο επιμέρους κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία είναι για εκείνες τις επιχειρήσεις που διατηρούν ή και ενισχύουν την ανταγωνιστικότητά τους διαχρονικά, καθώς οι εξαγωγές αυξάνονται ταχύτερα ή τουλάχιστον όσο και οι εισαγωγές. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις του κρέατος, των γαλακτοκομικών προϊόντων, των διαφόρων παρασκευασμάτων διατροφής και των ζωοτροφών. Ωστόσο, και στις τέσσερις αυτές περιπτώσεις, ο δείκτης κάλυψης εισαγωγών βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Η δεύτερη κατηγορία είναι για τις περιπτώσεις οι οποίες εμφανίζουν απώλειες ανταγωνιστικότητας τόσο εγχώρια όσο και στις αγορές του εξωτερικού. Εδώ ανήκουν όλες οι υπόλοιπες ομάδες προϊόντων, καθώς οι εισαγωγές τους αυξάνονται διαχρονικά ταχύτερα από τις εξαγωγές, οδηγώντας σε πτώση του δείκτη. Στην ομάδα αυτή ανήκουν και οι κατηγορίες των λιπών και ελαίων και των φρούτων και λαχανικών που αποτελούν κατεξοχήν εξαγωγικούς κλάδους, οι οποίοι όμως εμφανίζουν μείωση των εξαγωγών τους

τα τελευταία χρόνια.

Αναφορικά με τις εξελίξεις κατά το 2015, από τη μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων παρατηρείται βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου με μείωση του ελλείμματος έναντι της αντίστοιχης περιόδου, της προηγούμενης χρονιάς, ως αποτέλεσμα της συγκράτησης των εισαγωγικών δαπανών αλλά κυρίως της μεγάλης αύξησης των εξαγωγών. Δε σημειώνονται ουσιαστικές αλλαγές στη διάρθρωση των εμπορικών εταίρων, ενώ αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη αύξηση της εμπορικής ροής των κρεάτων, τόσο εισαγωγικής όσο και εξαγωγικής.

4.7.Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο κλάδος

Με βάση τη διάρθρωση της ζήτησης είναι βάσιμο να προβλεφθεί ότι οι μελλοντικές εξελίξεις στον κλάδο ποτών και τροφίμων θα είναι θετικές, στο βαθμό που οι επιχειρήσεις θα διευρύνουν την εξωστρέφειά τους, βελτιώνοντας την ανταγωνιστική τους θέση στις αγορές του εξωτερικού και κατευθύνοντας προς αυτές ένα μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους. Κι αυτό διότι η μεγέθυνση της εγχώριας αγοράς θα επιβραδυνθεί, ενώ είναι ενδεχόμενο να υπάρξουν και απώλειες από την εισαγωγική διείσδυση. Συνεπώς, η ανάπτυξη του κλάδου θα καθορισθεί σε μεγάλο βαθμό από τις αγορές του εξωτερικού, οι οποίες θεωρητικά προσφέρουν απεριόριστες δυνατότητες.

Για να γίνουν πιο εξωστρεφείς οι ελληνικές επιχειρήσεις πρέπει να προβληθεί στις αγορές του εξωτερικού μια νέα εικόνα των ελληνικών προϊόντων, τα οποία ενώ χαρακτηρίζονται από ποιότητα και μοναδικότητα δεν έχουν την ανάλογη προβολή. Αν και τα τελευταία δύο χρόνια ο Οργανισμός Προώθησης Εμπορίου (ΟΠΕ) έχει προβεί σε ουσιαστικές ενέργειες προώθησης της εξωστρέφειας των ελληνικών επιχειρήσεων, με σημαντική δραστηριότητα την προώθηση και την προβολή των ελληνικών προϊόντων, εν τούτοις η έλλειψη συγκρίσιμου με τον ανταγωνισμό διαφημιστικού προϋπολογισμού για τα ελληνικά προϊόντα στο εξωτερικό αποτελεί ακόμα γεγονός.

4.7.1. Το κόστος

Σημαντικό πρόβλημα της βιομηχανίας ποτών και τροφίμων σε ευρωπαϊκό επίπεδο

αποτελεί το υψηλό κόστος των συντελεστών παραγωγής και ειδικότερα των πρώτων υλών, των προϊόντων δηλαδή της αγροτικής παραγωγής. Συνεπώς, κάθε αλλαγή στην ποιότητα, στην ποσότητα και στην τιμή των γεωργικών προϊόντων επηρεάζει σημαντικά τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στα τρόφιμα. Έχει υπολογισθεί ότι, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το κόστος των αγροτικών εισροών στη βιομηχανία τροφίμων κυμαίνεται, ανάλογα με το προϊόν, μεταξύ 30% και 75% επί του συνολικού κόστους παραγωγής.

4.7.2. Η Καινοτομία

Παρά τα γενικότερα προβλήματα, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στον κλάδο ποτών και τροφίμων μια έντονη κινητικότητα για την πραγματοποίηση επενδύσεων εκσυγχρονισμού. Φαίνεται να αυξάνεται διαρκώς το ποσοστό των επενδυτικών δαπανών των επιχειρήσεων αυτού του κλάδου, που κατευθύνονται προς τον εξορθολογισμό της παραγωγικής τους δραστηριότητας.

Ωστόσο, οι ελληνικές επιχειρήσεις υστερούν ακόμη σε καινοτομική συμπεριφορά, γεγονός που οφείλεται κατά κύριο λόγο στο μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων και της αγοράς, σε διοικητικές και οργανωτικές ανεπάρκειες που δεν επιτρέπουν τις αναγκαίες αναδιαρθρώσεις, σε μια γενικότερη νοοτροπία αποφυγής κινδύνου που περιορίζει την επιχειρηματικότητα και στο χαμηλό επίπεδο δικτύωσης των επιχειρήσεων.

4.7.3. Το Ηλεκτρονικό Επιχειρείν (e-business)

Η αξιοποίηση του ηλεκτρονικού εμπορίου είναι άλλο ένα σημείο στο οποίο υστερεί η ελληνική οικονομία και κατά συνέπεια και ο κλάδος των ποτών και τροφίμων. Η εφαρμογή πολιτικών για την υποστήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων του συγκεκριμένου κλάδου προς την κατεύθυνση αυτή, καθίσταται πλέον επιτακτική. Κυρίαρχη προϋπόθεση είναι η δημιουργία ενός ευνοϊκού ψηφιακού περιβάλλοντος για τον πολίτη και τις επιχειρήσεις και η άρση όλων των εμποδίων που σήμερα υφίστανται για την υλοποίηση επενδύσεων στους τομείς της πληροφορικής και των επικοινωνιών.

4.7.4. Η Ποιότητα και η ασφάλεια των προϊόντων

Η εμπέδωση της εμπιστοσύνης των καταναλωτών είναι προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας τροφίμων. Οι έλεγχοι, η ενημέρωση των καταναλωτών και οι αυστηρές διαδικασίες παρακολούθησης σε όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας αποτελούν ασφαλώς μέτρα που θα συμβάλλουν προς την κατεύθυνση αυτή. Η προστασία του καταναλωτή συνδέεται άμεσα και έμμεσα με τη λειτουργία του υγιούς ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς.

Η λειτουργία του υγιούς ανταγωνισμού θα εξασφαλίσει τη συνεχή βελτίωση της ποιότητας και την ασφάλεια των προϊόντων και θα αποκλείσει σταδιακά αθέμιτες πρακτικές, οι οποίες συχνά συνδέονται με την χαλάρωση της επαγρύπνησης για την ασφάλεια των προϊόντων.

4.8. Οι νέες τάσεις στη βιομηχανία τροφίμων και ποτών

Οι ολοένα και πραγματοποιούμενες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές φέρουν τους καταναλωτές να επιζητούν την ποιότητα στα προς κατανάλωση προϊόντα, την υγιεινή διατροφή, την ευκολία στη χρήση σε συνδυασμό με τη φιλικότητα προς το περιβάλλον στοιχεία τα οποία επιφέρουν την εμφάνιση στην αγορά και καθιέρωση νέων κατηγοριών προϊόντων όπως τα φυσικά/παραδοσιακά προϊόντα, τα βιολογικά τρόφιμα, τα εθνικά τρόφιμα, τα λειτουργικά τρόφιμα καθώς και προϊόντα με περισσότερο εύχρηστη συσκευασία κτλ.

Αρχίζοντας από τα φυσικά/παραδοσιακά προϊόντα, η στροφή προς αυτά συνδυάζεται με την ανάγκη των επιχειρήσεων να ανταποκριθούν στις προτιμήσεις των καταναλωτών και στην επιστροφή τους στις ρίζες τους προσφέροντας τους προϊόντα που να ανακαλούν τις μνήμες του παρελθόντος σε κατάλληλη συσκευασία. Σε μια εποχή που τα διατροφικά σκάνδαλα κλονίζουν την εμπιστοσύνη των καταναλωτών η προώθηση και κατανάλωση στην αγορά των φυσικών/παραδοσιακών προϊόντων προσδίδει ένα χαρακτηριστικό διαφοροποίησης και παράλληλα ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στις επιχειρήσεις έναντι των προϊόντων ιδιωτικής ετικέτας (private label) τα οποία αυξάνουν συνεχώς το μερίδιο τους στην αγορά.

Σύμφωνα με τον Rourke, (2005), η παρουσία των εν λόγω προϊόντων ενισχύεται περαιτέρω και από διάφορες οικολογικές ομάδες και οργανώσεις οι οποίες αναγνωρίζονται πλέον από το καταναλωτικό κοινό και εναντιώνονται στην παραγωγή τροφίμων με τη χρήση πυρηνικής ενέργειας καθώς και στην κατανάλωση γενετικά τροποποιημένων προϊόντων προωθώντας τα φυσικά παραδοσιακά προϊόντα, παρά το γεγονός ότι συχνά πωλούνται σε υψηλότερες τιμές από τα συμβατικά τρόφιμα.

Τα βιολογικά προϊόντα συναστούν μια κατηγορία προϊόντων στα οποία παρατηρείται στροφή τα τελευταία χρόνια από τους Έλληνες καταναλωτές Σύμφωνα με το IOBE οι προοπτικές για περαιτέρω ανάπτυξη τους και καθιέρωσης τους στην αγορά είναι ευοίωνες τόσο εντός των ελληνικών τειχών όσο και διεθνώς. Σε αυτό συνηγορεί η ανάγκη των καταναλωτών για πιο ασφαλή και ποιοτικά προϊόντα χωρίς συντηρητικά και χημικά κατάλοιπα καθώς και η ολοένα αυξανόμενη ανησυχία τους για εξάπλωση των μεταλλαγμένων τροφίμων. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με στοιχεία της ΔΗΩ (Οργανισμός Πιστοποίησης Βιολογικών Προϊόντων), η Ελλάδα παραμένει τελευταία στις βιοκαλλιέργειες, ενώ υστερεί και στην τεχνογνωσία έναντι των υπολοίπων Ευρωπαϊκών χωρών. Μόλις το 0,91% του συνόλου των αγροτικών εκτάσεων αξιοποιούνται σε

βιολογικές καλλιέργειες ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat μόνο το 0,2% του συνόλου των γεωργών επιδίδονται σε βιολογικές καλλιέργειες.

Μια ολοένα και συνεχώς αυξανόμενη τάση των καταναλωτών να γεύονται ιδιαίτερα ως προς τη γεύση τρόφιμα αυξάνει τη ζήτηση για κατανάλωση τροφίμων από διάφορες τοπικές κουζίνες καθιστώντας μια ανερχόμενη κατηγορία προϊόντων στο χώρο της βιομηχανίας τροφίμων τα αποκαλούμενα «εθνικά τρόφιμα» (Oustapassidis & Vlachvei, 1999).

Συνεχίζοντας με τα λειτουργικά τρόφιμα, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθεί ότι ως λειτουργικά ορίζονται τα τρόφιμα τα οποία πέρα από τις συνήθεις διατροφικές παροχές επιδρούν ευνοϊκά κατά ειδικό τρόπο στην υγεία. Τα τρόφιμα αυτά πρέπει να έχουν μια η περισσότερες επιστημονικά αποδεδειγμένες ιδιότητες οι οποίες έχουν γίνει αποδεκτές από κοινά αποδεκτή επιστημονική αρχή. Μαζί με τα παραδοσιακά τρόφιμα τα λειτουργικά έρχονται να καλύψουν τις ανάγκες των καταναλωτών για προϊόντα υψηλής διατροφικής αξίας με οφέλη για την υγεία των καταναλωτών

Παρόλο το γεγονός ότι στην Ελλάδα η αγορά των λειτουργικών τροφίμων βρίσκεται ακόμα σε πρώιμο στάδιο ανάπτυξης η αξία της αγοράς των εν λόγω τροφίμων έφτασε το

2007 τα 83 δισεκατομμύρια δολάρια όταν το 2003 ήταν 56 δισεκατομμύρια δολάρια. Σε αυτήν την ανάπτυξη συνηγορεί σε μεγάλο βαθμό η μεγάλη ποικιλία των λειτουργικών τροφίμων αλλά και η μεγάλη εξειδίκευση τους όπως η παραγωγή προϊόντων για ειδικές κατηγορίες καταναλωτών όπως οι έφηβοι, οι αθλητές, οι ηλικιωμένοι, οι γυναίκες σε κύηση κτλ). Από τα παραπάνω βέβαια γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι η περαιτέρω ανάπτυξη και καθιέρωση στην αγορά των λειτουργικών τροφίμων συνεπάγεται από την πλευρά των επιχειρήσεων και την επένδυση δαπανών για έρευνα και τεχνολογία προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι ανάλογες μελέτες και να διαμορφωθούν τα προϊόντα και ο σκοπός τον οποίο θα επιτελούν.

Τέλος η ζήτηση για χαμηλού βάρους εύκαμπτες συσκευασίες οι οποίες παράγονται γρήγορα και οικονομικά σε συνδυασμό με την ανάγκη για αυξημένη διατηρησιμότητα των τροφίμων, με στόχο την ευκολία χρήσης από τον καταναλωτή οδηγεί τις επιχειρήσεις στη δημιουργία νέων διαφοροποιημένων προϊόντων. Περιβαλλοντικοί και οικονομικοί λόγοι έχουν οδηγήσει στην τάση να μειωθεί η ενέργεια και ο όγκος των υλικών που συμμετέχουν στη συσκευασία. Η σύγχρονη τάση για ελαχιστοποίηση καθιστά τη λύση της εύκαμπτης συσκευασίας που ξανακλείνει περισσότερο επίκαιρη καθώς η βιομηχανία απομακρύνεται από τις παραδοσιακές μεθόδους συσκευασίας όπως τα μεταλλικά κουτιά, τα γυάλινα βάζα, κτλ.

Βιβλιογραφία

- Abdi, T., Edwards, L. (2002), Trade, Technology and wage inequality in South Africa, WP No. 2002/60, DPRU.
- Abiad, Abd., Dell' Ariccia, G., and Li, B., (2011) "Creditless Recoveries", IMF Working Paper, WP/11/58.
- Acemoglu, D., (2001), "Credit Market Imperfections and Persistent Unemployment", European Economic Review, 45 (4-6), pp.665-679.
- Adrian, T., Shin, H.S., (2009), "The Shadow Banking System: Implications for Financial Regulation", Federal Reserve Bank of New York Staff Reports, N. 382.
- Afxentiou, P.C., Serletis, A. (1991), Exports and GNP Causality in the Industrial Countries, *Kyklos*, 44(2), 167-79.
- Albaum, G. Strandskov, J. and Duerr, E. (2002), "International Marketing and Export Management", Pearson Education Harlow
- Amavilah, V.H. (2003), Exports and Economic Growth in Namibia, 1968-1992, EconWPA.
- Amoateng, K., Amoako-adu, B. (1996), Economic growth, export and external debt causality: the case of African countries, *Applied Economics*, 28, 21-27.
- Argyrou, M. and Tsoukalas, J. (2011), "The Greek debt crisis: Likely causes, mechanics and outcomes", *The World Economy* 2011, 173-191
- Athanasoglou, P., Bardaka, J. (2010), New trade theory, non-price competitiveness and export performance, *Journal of Economic Modelling*, 27, 217-28
- Awojobi O. (2013), "Does trade openness and financial liberalization foster growth: An empirical study of Greek economy", *International Journal of Social Economics* 40, 537-555
- Awokuse, T O. (2007), Causality between exports, imports, and economic growth: Evidence from transition economies, *Economics Letters*, 94, 389-395.
- Bahmani-Oskooee, M., Mohtadi, H., Shabsigh, G. (1991), Exports, growth and causality in LDCs A re-examination, *Journal of Development Economics* 36,

405- 415.

- Balaguer, J. (2002), Structural change in exports and Economic growth: cointegration and Causality analysis for Spain (1961-2000), WP-EC 2002 22.
- Balassa, B. (1978), Exports and Economic Growth: Further Evidence, *Journal of Development Economics*, 5(2), 181-9
- Banerji, S., McArthur, N., Mainardi, C. & Ammann, C. (2009): *Recession Response Why Companies Are Making The Wrong Moves*, Booz & Company Inc.
- Barro, R. (1995), Inflation and Economic Growth, *Bank of England Quarterly Bulletin*, May, 166-176.
- Beaulieu, E. (2000), The Canada-U.S. Free Trade Agreement and Labour Market Adjustment in Canada, *The Canadian Journal of Economics*, 33(2), 540-563
- Beck T. (2003), "Financial dependence and international trade", *Review of International Economics* 11, 296-316
- Bernanke, B., Gertler, M., Gilchrist, S. (1999), "The Financial Accelerator in a Quantitative Business Cycle Framework." Chap.21 in Taylor, J., Woodford, M. (ed.) *Handbook of Macroeconomics*, Vol. 1C, Amsterdam: Elsevier.
- Biggs, M, Mayer, T., Pick, A., (2009) "Credit and Economic Recovery", *De Nederlandsche Bank Working Paper*, No 218/2009.
- Bijsterbosch, M., Dahlhaus., T., (2011) "Determinants of Credit-less Recoveries", *European Central Bank Working Paper Series*, No 1358.
- Bloom N. (2009), "The impact of uncertainty shocks", *Econometrica* 77, 623-68
- Blouet, O. and Blouet B.W. (2002), "Latin America and the Caribbean: A systematic and a regional survey", published by John Wiley
- Blundell-Wingnall, A., Atkinson, P., Se Hoon Lee, (2008), "The Current Financial Crisis: Causes and Policy Issues", OECD.
- Branstad, P., Jackson, B. & Banerji, S. (2009): *Rethink Your Strategy An Urgent Memo To the CEO*, by Booz & Company Inc.
- Braun, M. Larrain, B., (2005), "Finance and the Business Cycle: International Inter-industry Evidence", *Journal of Finance*, Vol. 15(3), pp. 1097-1128.
- Brenke K. (2012), "Greek economy needs growth strategy", *DIW economic bulletin* 5, 3-15.
- Broberg, M.,(2008). *Transforming the European Community's Regulation of Food*

- Safety, Report No. 5, April, 2008, Publisher Swedish Institute for European Policy Studies.
- Bruno, M., Easterly, W. (1998), Inflation Crises and Long-Run Growth, *Journal of Monetary Economics*, 41, 3-26. 60
- Cafiso, G. (2009), The export performance of the euro area countries in the period 1996-2007, MPRA paper 20263, July
- Caggese, A., Cunat, V. (2008), 'Financing Constraint and Fixed-term Employment Contract', *Economic Journal*, Vol.,118, pp. 2013-2046.
- Calloway, L. & Keen, P. (1996): Organizing for crisis response, *Journal of Information Technology* Vol. 11, pp.13-26.
- Calvo, G. A., Izquierdo, A., Talvi, E., (2006), "The Economics of Sudden Stops in Emerging Economies", *American Economic Review*, Vol. 96(2), pp. 405-410.
- Campello, M. Graham, J. Harvey, C. (2010), "The real effects of financial constraints: Evidence from a financial crisis", *Journal of Financial Economics* 97, 470- 487.
- Cetintas, H., Barisik, S. (2009), Export, Import and Economic Growth: The Case of Transition Economies, *Transit Stud Rev*, 15, 636-649.
- Chow, P.C.Y. (1987), Causality Between Export Growth and Industrial Performance: Evidence from NICs, *Journal of Development Economics*, 26(1), 55-63.
- Ciccone, Ant., Papaioannou, EL, (2006), "Human Capital, the Structure of Production and Growth", *ECB Working Paper Series*, N. 626.
- Commission EC (2006), *Employment in Europe*, Brussels.
- Commission EC, (2012), *Employment and Social Developments in Europe*, Brussels.
- Correa, P. & Iooty M. (2010): The Impact of the Global Economic Crisis on the Corporate Sector in Europe and Central Asia: Evidence from a Firm-Level Survey, *World Bank Group Enterprise Note No. 8, Financial Crisis Survey/Enterprise Surveys*.
- Correa, P., Iooty, M., Ramalho, R., Rodriguez-Meza, J. & Yang, J. (2010): How Firms in Eastern and Central Europe Fared through the Global Financial Crisis: Evidence from 2008-2010, *World Bank Group Enterprise Note No. 8, Financial Crisis Survey/Enterprise Surveys*.
- Czinkota, M. and Ronkainen, A. (2002), "An international marketing manifesto", *Journal of International Marketing* 11, 13-27.

- Darrat, A. (1986), Trade and development: The Asian experience, *Cato Journal*, 6(2), 56-68
- Dasgupta, S., Sengupta, K., (1993), "Sunk Investment, Bargaining and Choice of Capital Structure", *International Economic Review*, Vol. 34 (1), pp. 203-220.
- Davis R., Mishra, P. (2007), Stolper-Samuelson is Dead and Other Crimes of Both Theory and Data, in Harrison A. (Ed.), *Globalisation and Poverty*, Boston Publishing
- De Gregorio, J., (1996), "Borrowing Constraints, Human Capital Accumulation and Growth", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 37, Issue 1, pp. 49-71.
- Demsar, J. (2006): "Statistical Comparison of Classifiers over Multiple Data Sets", *Journal of Machine Learning Research*, 7, pp. 1-30.
- Diamond, D., Dybvig, Ph., (1983), "Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity". *Journal of Political Economy*, Vol. 91(3), pp. 401-19.
- Dincer, N. and Kandil, M. (2011), "The effects of exchange rate fluctuations on exports: A sectoral analysis for Turkey", *The Journal of International Trade & Economic Development* 20, 809-837.
- Ease of doing Business (2009), "Comparing regulation in 181 economies", copublished with World Bank, IFC and Palgrave Mcmillan
- Erfani, G.R. (1999), Export and Economic Growth in Developing Countries, *International Advances in Economic Research*, 5, 13-24
- Erickson, R. (1989), Export Performance and State Industrial Growth, *Economic Geography*, 65, 280-92
- Ernst & Young (2013), "Eurozone forecast: Greece", published in collaboration with Oxford Economics
- Erol, M., Apak, S., Atmaca, M. & Oztiirk, S. (2011): Management measures to be taken for the enterprises in difficulty during times of global crisis: An empirical study. Published by Elsevier, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 24, pp. 16-32.
- Eurobank: Σταματίου, Θ. και Σαμπανιώτης, Θ. (2013), «7 Ημέρες Οικονομία», *Eurobank Research Τεύχος* 33
- European Commission (2009), "European Crisis in Europe: Causes, Consequences and responses", *European Economy* 7

- European Commission (2010), Quarterly Report on the Euro Area, 9, no. 1, Special Issue: The impact of the global crisis on competitiveness and current divergences in the euro area.
- European Commission (2010), Surveillance of Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances, European Economy, 1, May.
- European Commission (2012), EU exports and employment, Chief Economist Note, Office of Trade
- European Commission (2013), “European Economy: The second economic adjustment programme for Greece”, Third Review, July 2013
- European Commission, Eurostat (2013), “International trade and foreign direct investment”
- Fanning J. (2011), “Branding and begorrah: The importance of Ireland’s nation brand image”, Irish Marketing Review 21, 23-31
- Featherstone K. (2011), “The Greek sovereign debt crisis and EMU: A failing state in a skewed regime”, Journal of Common Market Studies 49, 193-217
- Feenstra C. R., Hanson H., Gordon, G. (1996), Globalization, Outsourcing, and Wage Inequality, The American Economic Review, 86(2), 240-245
- Feliciano, M.Z. (2001), Workers and Trade Liberalisation: The Impact of Trade Reforms in Mexico on Wages and Employment, Industrial and Labour Relations Review, 55(1), 95-115.
- Flessbeck, H. and Spiecker, F. (2009), “Cracks in Euroland and no way out”, Intereconomics Jan/Feb, 2-3
- Fosu, A.K. (1990), Export composition and the impact of exports on economic growth of developing economies, Economics Letters, 34, 67-71.
- Fry, M.J. (1989), Foreign debt instability: An analysis of national saving and domestic investment responses to foreign debt accumulation in 28 developing countries, Journal of International Money and Finance, 8, 315-44.
- Galimberti, J.K. (2009), Conditioned Export-Led Growth Hypothesis: A Panel Threshold Regressions Approach, MPRA Paper, No. 13417
- Gibson, H. Hall, S. Tavlas, G. (2011), “The Greek financial crisis: growing imbalances and sovereign spreads”, Bank of Greece 124
- Goldsmith R., (1969), Financial Structure and Development, Yale University Press.

- Gorton, G., (1988), "Banking Panics and Business Cycles", Oxford Economic Papers, Vol. 4, pp. 751-781.
- Granger, C. (1969), Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods, *Econometrica*, 37, 424-38.
- Greenaway, D., Sapsford, D. (1994), Export, Growth, and Liberalization: An Evaluation, *Journal of Policy Modeling*, 16(2), 165-86.
- Gylfason, T. (1997), Inflation, Growth, and External Debt: A View of the Landscape, *World Economy*, 14,279-298.
- Hall P. (2010), "The recession's critical zone", *Exportwise Winter*, p.29
- Hall, R.,(2010), "Why Does the Economy Fall to Pieces after a Financial Crisis?", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 24, N. 4, pp.3-20.
- Hasan, R., Mitra, D., Ramaswamy, K.V. (2007), Trade Reforms, Labor Regulations, and Labor-Demand Elasticities: Empirical Evidence from India, *The Review of Economics and Statistics*, 89(3), 466-481.
- Hatemi, J.A. (2002), Export performance and economic growth nexus in japan: a bootstrap approach, *Japan and the World Economy*, 14, 25-33.
- Hatemi, J.A., Irandoust, M. (2000), Export performance and economic growth causality: An empirical analysis, *Atlantic Economic Journal* 28, 412-426.
- Heckmann, P., Konik, F., Samakh, E. & Weissbarch, R. (2008): *Restructuring in 2009 Understanding and Responding to the Crisis*, by Booz & Company Inc.
- Helpman, E., Krugman, P. (1985), *Market Structure and Foreign Trade*, Cambridge, MA, MIT Press
- Hennessy, Chr., Livdan, D., (2009), "Debt, Bargaining and Credibility in Firm-Supplier Relationships", *Journal of Financial Economics*, Vol. 93, pp. 382-399.
- Herkenhoff, K., (2013), "The Impact of Consumer Credit Access on Unemployment", UCLA, Job Market Paper
- Holden, A.C. (1992), " The export-finance inadequacy confronting U.S. small business", *International Journal of Commerce and Management* 2, 4-21
- ICAP (2011), Βιολογικά Τρόφιμα, Εκδόσεις ICAP
- ICAP (2011), Κρέας, Εκδόσεις ICAP
- ICAP (2011), Μπύρα, Εκδόσεις ICAP

- ICAP Group (2012), “Εξέλιξη οικονομικών μεγεθών 4.462 Ελληνικών επιχειρήσεων - 2012/2011”
- Iman, R.L., Davenport, J.M. (1980): “Approximations of the critical region of the Friedman statistic”, *Communications in Statistics* pp.571-595.
- Inklaar, R. and Yang, J. (2012), “The impact of financial crises and tolerance for uncertainty”, *Journal of Development Economics* 97, 466-480
- Islam, M.N. (1998), Export expansion and economic growth, testing for cointegration and causality, *Applied Economics*, 30, 415-425.
- Janssen, F., Furnkranz, J. (2010): “On the quest for optimal rule learning heuristics”, *Machine Learning*, pp. 343-379.
- Jorda, Osc., Schularick, M., Taylor, AL, (2011), "Financial Crises, Credit Booms and External Imbalances: 140 Years of Lessons", *IMF Economic Review*, Vol. 59 (2), pp. 340-378.
- Jordaan, A.C., Eita, J.H. (2007), Export and Economic Growth in Namibia: A Granger Causality Analysis, *South African Journal of Economics*, 75(3), 67-81
- Julien, P.A. and Ramangalahy, C. (2003), “Competitive strategy and performance of exporting SMEs: An empirical investigation of the impact of their export information search and competencies”, *ET&P Baylor University*, 227-245
- Kaldor, N. (1967), *Strategic Factors in Economic Development*, Ithaca, NY, Cornell University
- Karagiannis, N. and Kondeas, A. (2012), “The Greek financial crisis and a development path to recovery: Lessons and options”, *International Journal of Business and Social Science* 13, 22-37
- Karelakis, C. Mattas, K. Cryssochoidis, G. (2008), “Export problems perceptions and clustering of Greek wine firms”, *EuroMed Journal of Business* 3, 6-22
- Katsikeas, C. and Morgan, R. (1994), “Differences in perceptions of exporting problems based on firm size and export market experience”, *European Journal of Marketing* 28, 17-35
- Kim, D.H. and Lin, S.C. (2009), “Trade and growth at different stages of economic development”, *Journal of Development Studies* 45, 1211-1224
- King, R., Levine, R., (1993), "Finance and Growth", *The World Bank Working Paper*, N.1083
 Levine, R., Norman, L., Beck, Th., (2000), "Financial Intermediation

- and Growth: Causality and Causes", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 46, pp.31-77.
- Kolokontes, A. and Semos, A. (2009), "Competitiveness and prospects of Greek asparagus: The European context", *American Journal of Applied Sciences* 6, 1246-1254
- Konya, L. (2006), Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach, *Economic Modeling*, 23, 978-992
- Krishna η, H. Tadepalli, R. Park, D. (2009), "R&D intensity, marketing intensity, and organizational performance", *Journal of Managerial Issues* XXI, 232-244
- Lane P. (2012), "The European sovereign debt crisis", *Journal of Economic Perspectives* 26, 49-68
- Leichenko, R. (2000), Exports, Employment and Production: A Causal Assessment of U S. States and Regions, *Economic Geography*, 76, 303-325.
- Leonidou L. (1995), "Empirical research on export barriers: Review, assessment and synthesis", *Journal of International Marketing* 3, 29-43
- Leonidou L. (1995), "Export barriers: non-exporters' perceptions", *International Marketing Review* 12, 4-25
- Levine, R., (2005), "Finance and Growth: Theory, Evidence, and Mechanisms" στο Aghion Ph., Durlauf, St., (eds), *The Handbook of Economic Growth*, Amsterdam: North-Holland.
- Levy, V. (1988), Aid and growth in sub-Saharan Africa: The recent experience, *European Economic Review*, 32, 1777-95.
- Mah, J.S. (2005), Export expansion, economic growth and causality in China, *Applied Economics Letters*, 12, 78-99
- Marin D. (1992), "Is the export-led growth hypothesis valid for industrialized countries?", *The Review of Economics and Statistics* 2001, 678-688
- Mario Draghi, (2012), "Press Conference 06/09/2012".
- Markatou M. (2012), "The role and the importance of the Greek SMEs in the production innovation", *Journal of Innovation & Business Best Practice*, 2-10
- Mashabela, T. and Vink, N. (2008), "Competitive performance of global deciduous fruit supply chains: South Africa versus Chile", *Agrekon* 47, 240-257
- Mavrogiannis, M. Bouiikakis, M. Dawson, P. Ness, M. (2008), "Assessing export

- performance in the Greek food and beverage industry”, *British Food Journal* 110, 638- 654
- Mayes, D. and Soteri, S. (1994), “Does manufacturing matter”, *Britain’s Economic Performance*, 373-396
- McCombie J.S.L. and ThirlwaU A.P. (1994), “Economic growth and the balance-of-payments constraint”, published by St. Martin’s
- McKinsey & Company (2011), *Greece 10 years ahead: Defining Greece’s new growth model and strategy*, McKinsey & Company, Athens Office publications
- McWilliams, D. (1995), “The state of the market: forecasts for marketing planning”, *The State of the Market* 15
- Miller, S.M., Mukti, P., Upadhyay, A. (2000), *The Effects of Openness, Trade Orientation, and Human Capital on Total Factor Productivity*, *Journal of Development Economics*, 63(2), 399-423.
- Moraru, L. and Tanase, I (2012), “Crisis: a return to rationality”, *Theoretical and Applied Economics* XIX, 59-68
- Myers, S.C. (1977) "Determinants of Corporate Borrowing", *Journal of Financial Economics*, Vol. 5. pp. 147-75.
- National Bank of Greece: Mylonas, P. (2013), “Greece: Economic & Market Analysis”, July 2013
- Neusser, K., Kugler, M., (1998), "Manufacturing Growth and Financial Development: Evidence from OECD Countries," *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 80(4), pp. 638-646.
- Nickell, St., Nicolitsas, D., (1995), "How Does Financial Pressure Affect Firms?", *Centre for Economic Performance, Discussion Paper*, N. 266.
- OECD (2009), *Economic Surveys, Greece*, Vol. 2009/15 July
- OECD (2011), “Restoring fiscal sustainability and promoting sound and solid growth”, *Economic Surveys: Greece*
- OECD-FAO (2011), *Agricultural Outlook 2011-2020*, OECD
- Onaran, O. (2008), *The effect of Import Penetration on Labor Market Outcomes in Austrian Manufacturing Industry*, Working Paper No. 119, Austrian Department of Economics
- Ozdevecioglu, M. (2002): *Krizin işletmelerin Yonetsel ve Orgiitsel Yapisi*

- TJzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kayseri Sanayi işletmelerinde Yapılan Bir Araştırma (The Effects of Crisis on the Management and Organization Structure), *Erciyes Ljuniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Journal*, 19, July-December, pp. 93-114.
- Panagiotakopoulos A. (2012), "Greek manufacturing firms: low skills, low wages, low profitability", *Journal of Business Strategy* 33, 31-37
- Parida, P.C., Sahoo, P. (2007), Export-led Growth in South Asia: A Panel Cointegration Analysis, *International Economic Journal*, 21, 155-175.
- Paris, A. Dedes, S. Lampridis, N. (2011), "Greek financial crisis", *Global Business and Management Research: an International Journal* 3, 319-341
- Pazim, K.H. (2009), Panel Data Analysis of "Export-led" Growth Hypothesis in BIMP-EAGA Countries, MPRANo 13264.
- Penn, Schoen & Berland (2009): Crisis preparedness and ROI, survey available at:
- Piercy, N. Kaleka, A. Katsikeas, C. (1998), "Sources of competitive advantage in high performing exporting companies", *Journal of World Business* 33, 378-393
- Rady D.A.M. (2012), "Greece debt crisis: Causes, implications and policy options", *Academy of Accounting and Financial Studies* 16, 87-96
- Raghavan, A. (2009): The Economic Downturn: Coping Strategies and the Way Forward., *VIKALPA*, Vol. 34 , No 3, pp. 67-7
- Rahmaddi, R. and Ichihashi, M. (2012), 'How do foreign and domestic demand affect exports performance? An economic investigation of Indonesia's exports', *Modern Economy* 3, 32-42
- Ramalho, R., Rodriguez-Meza, J. & Yang, J. (2009): How Are Firms in Eastern and Central Europe Reacting to the Financial Crisis? , *World Bank Group Enterprise Note No. 8, Financial Crisis Survey/Enterprise Surveys*.
- Ramamurthi, R. (1992), Exports and growth: Additional evidence, *Journal of Development Studies*, 28(4), 730-4
- Reinhart, C., Rogoff, K., (2009), *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton University Press.
- Reppas, P.A., Christopoulos, D.K. (2005), The export-output growth nexus: Evidence from African and Asian countries, *Journal of Policy Modeling*, 27, 929-940.
- Revenga, A. (1997), Employment and Wage Effects of Trade Liberalization: The Case

- of Mexican Manufacturing, *Journal of Labor Economics*, 15(3), 23-30 63
- Richardson, J.D., Rindal, K. (1995), *Why Exports Really Matter!*, Institute for International Economics and The Manufacturing Institute, Washington D.C.
- Rodriguez, F. and Rodrik, D. (2000), "Trade policy and economic growth: A skeptic's guide to cross-national evidence", *NBER Macroeconomics Annual* 15, 261-338
- Rodrik D. (2009), "Growth after the crisis", *Commission on Growth and Development*, 1-44
- Rosenthal, U., Charles, M., Hart, P. (1989): *Coping with crises: The management of disasters, riots, and terrorism*, C.C. Thomas, Springfield, IL.
- Sen, K. (2008), *International Trade and Manufacturing Employment Outcomes in India-A Comparative Study*, Research Paper No.2008/87, UNU-WIDER
- Senjur M. (2012), "A competitive growth of a small-income country in the eurozone is far to be assured", *Proceedings of the Academy of Accounting and Financial Studies*, Volume 17, Number 2, 213-233.
- Serven, L. (1997), *Uncertainty, Instability, and Irreversible Investment: Theory, Evidence, and Lessons for Africa*, World Bank Policy Research Working Paper No. 17
- Sharpe, W.F. (1963): *A Simplified Model for Portfolio Analysis*, *Management Science*, Vol. 9, No. 2, pp.277-293
- Shazrul N.M.N. (2011), "Factors influencing export intermediaries' competitive strategies and performance: A conceptual paper", *Journal of Marketing Development and Competitiveness* 5, 145-153
- Sheskin, D.J., (2000): *Handbook of Parametric and Nonparametric Statistical Procedures*, CRC Press.
- Shirazi, N.S., Manap, T.A.A. (2004), *Export-Led Growth Hypothesis: Further Econometric Evidence from Pakistan*, *Pakistan Development Review*, 43, 12-29
- Spyropoulou, S. Skarmeas, D. and Katsikeas, C. (2011), "An examination of branding advantage in export ventures", *European Journal of Marketing* 45, 910-935
- Suawara, N., Zalduendo, J., (2013), "Credit-less Recoveries: Neither a Rare nor a Insurmountable Challenge", *World Bank Policy Research Paper*, WPS6459.
- Subasat, T. (2002), *Does Export Promotion Increase Economic Growth? Some Cross Section Evidence*, *Development Policy Review*, 20, 24-33

- Takats, AL, Upper, Chr., (2013), "Credit and Growth After Financial Crises", BIS Working Papers, No 416.
- Tang, C.F., Lai, Y.W. (2011), The Stability of Export-led Growth Hypothesis: Evidence from Asia's Four Little Dragons, MPRA Paper, No. 27962.
- Tang, T.C. (2006), New Evidence on Export Expansion, Economic Growth and Causality in China, Applied Economics Letters, 13, 13-25
- The World Bank (2008), Doing Business 2009, September
- Thornton, J. (1997), Exports and Economic Growth: Evidence from Nineteenth-Century Europe, Economics Letters, 55, 235-40.
- Togni, M., Cubico, S. & Favretto, G. (2010): Owners and managers in an economic crisis: how to exploit the differences, Procedia Social and Behavioral Sciences Vol. 5, pp. 1312-1316.
- Ukpolo, V. (1994), Export composition and growth of selected low-income African countries: Evidence from time-series data, Applied Economics, 26, 445-9.
- Ulrich, S., Rogovsky, N. & Lamotte, D. (2009): Promoting Responsible and Sustainable Enterprise-Level Practices at Times of Crisis: A Guide for Policy-Makers and Social Partners, by International Labour Organization, available at: http://www.ilo.org/empent/Publications/WCMS_105420/lang-en/ir-dex.htm
- Vergiliel Tfiz, M., (2004): Kriz Yonetimi: iřletmelerde Uygulama ipin Temel Adimlar (Crisis Management), Alfa, Istanbul.
- Vlachos, I. and Patsis, P.G. (2004), "Exports of Greek fresh produce to UK: An analysis of the barriers to and the conditions for successful export performance", Agricultural Economics Review 5, 36-46
- Vohra, R. (2001), Export and Economic Growth: Further Time Series Evidence from Less Developed Countries, International Advances in Economic Research, 7(2), 56- 70
- Wu, F. Sinkovics, R. Cavusgil, T. and Roath, A. (2007), "Overcoming export manufacturers' dilemma in international expansion", Journal of International Business Studies 38, 283-302
- Xu, Z. (1998), Export and Income Growth in Japan and Taiwan, Review of International Economics, 6(2), 220-33.

- Αδαμίδης, Λ. Α., «Ανάλυση Χρηματοοικονομικών Καταστάσεων» (1η έκδοση).
University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998
- Αθανάσογλου, Π.Π., Γεωργίου, Ε., Μπακινέζου, Ε. (2010), Εξαγωγική επίδοση της
Ελληνικής οικονομίας: η επίδραση της ανταγωνιστικότητας και της
εμπορευματικής σύνθεσης, στο Οικονόμου, Ε., Σαμπεθεί, Ι, Συμυγιάννης, Γ.
(2010), Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες ανισορροπιών
και προτάσεις πολιτικής, Τράπεζα Της Ελλάδος, Αθήνα
- Αθανασόπουλος, Κ., Γεωργόπουλος, Α. & Μπέλλας, Α., «Ανάλυση Λογιστικών
Καταστάσεων», Πάτρα 2005
- Γαλάνης Π., «Στατιστικές μέθοδοι ανάλυσης δεδομένων», Αρχαία Ελληνικής
Ιατρικής 2009, 26(5): σελ.699-711
- Γεωργόπουλος, Α., «Ανάλυση Λογιστικών Καταστάσεων», σημειώσεις μαθήματος
- Γκίκας, Δ. «Η Ανάλυση και οι Χρήσεις των Λογιστικών Καταστάσεων» Εκδόσεις Γ.
Μπένου, Αθήνα 2002
- Γκλεζάκος, Ν., «Εισαγωγή στην Ανάλυση της οικονομικής Κατάστασης των
επιχειρήσεων», Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής
Επιστήμης, Οκτώβριος 2004, Αθήνα
- Γκόρτσος, Χρ., (2014), «Συνέντευξη στο Παρατηρητήριο για την Κρίση του
ΕΛΙΑΜΕΠ», Μάρτιος 2014.
- Θωμαδάκης, Στ., (2013), «Χρέος, Απομόχλευση και Μηχανισμοί Ανάπτυξης»,
παρουσίαση στη σειρά «Προβληματισμοί και Διάλογος για την Ελληνική
Οικονομία Σήμερα» ALBA Graduate Business School, 5 Φεβρουάριου 2013.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (ΙΝΕ), «Η ελληνική οικονομία και η
απασχόληση», Ετήσια έκθεση 2012
- IOBE (2006), Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών, Ετήσια Έκθεση 2006
- IOBE (2007), Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών, Ετήσια Έκθεση 2007
- IOBE (2008), Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών, Ετήσια Έκθεση 2008
- IOBE (2009), Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών, Ετήσια Έκθεση 2009
- IOBE (2010), Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών, Ετήσια Έκθεση 2010
- IOBE (2011), Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών, Ετήσια Έκθεση 2011

- IOBE: Θωμαΐδου Φ. (2013), «Βιομηχανία Τροφίμων και Ποτών», κλαδική μελέτη IOBE
- Κάντζος, Κ., «Ανάλυση Χρηματοοικονομικών Καταστάσεων», Εκδόσεις Interbooks, 3η Έκδοση, Αθήνα 2002.
- Λαζαρίδης, Ι. Λιβάνης, Ε. και Παυλίδου, Β. (2013), «Οι προοπτικές επενδύσεων των επιχειρήσεων της Βορείου Ελλάδος στην περίοδο της κρίσης», προς δημοσίευση
- Μανασσάκη, Α., Κατηφόρης, Χ., Βασαρδάνη, Μ. (2010), Η διεθνής ανταγωνιστικότητα και το ισοζύγιο των τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδος, στο Οικονόμου, Ε., Σαμπεθαί, Ι., Συμιγιάννης, Ε. (2010), Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής, Τράπεζα Της Ελλάδος, Αθήνα
- Νιάρχος, Ν. «Χρηματοοικονομική Ανάλυση Λογιστικών Καταστάσεων» Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα 2004
- Παπάζογλου, Χ. (2009), Είναι πράγματι χαμηλή η εξαγωγική επίδοση της Ελλάδος, Τράπεζα της Ελλάδος Οικονομικό Δελτίο, 32
- Σύνδεσμος Βιομηχανιών Θεσσαλίας & Κεντρικής Ελλάδος (ΣΒΘΚΕ), «Ερευνα Α' Εξαμήνου 2013»
- Σφακιανάκης Μ.Κ., «Διοικητική κρίσεων», Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα 1998
- Τράπεζα της Ελλάδος, (2013), Νομισματική Πολίτική: Ενδιάμεση Έκθεση 2013, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος: Οικονόμου, Γ. Σαμπεθαί, Ι. Συμιγιάννης, Γ. (2010), «Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής», Τράπεζα της Ελλάδος, Ιούλιος 2010
- Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2013), «Αποτελέσματα της Ηλεκτρονικής Καταγραφής του Συνόλου των Επιχειρήσεων και των Εργαζομένων-Μισθωτών με Σχέση Εργασίας Ιδιωτικού Τομέα», Ειδικό Τεύχος Επεξεργασίας των Δεδομένων του Συστήματος Εργάνη.
- Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, (2013-2014), «Δελτία Τύπου Συστήματος ΕΡΓΑΝΗ για τις Ροές Μισθωτής Απασχόλησης», Μάιος 2013-Φεβρουάριος 2014.
- Χαρδούβελης Γ.Α. (2009): «Η χρηματοοικονομική κρίση και το μέλλον της

παγκόσμιας οικονομίας», Eurobank EFG Economic Research: Η κρίση του 2007-2009: Τα αίτια, η αντιμετώπιση και οι προοπτικές, Vol. 4, No 8, pp. 19-43.